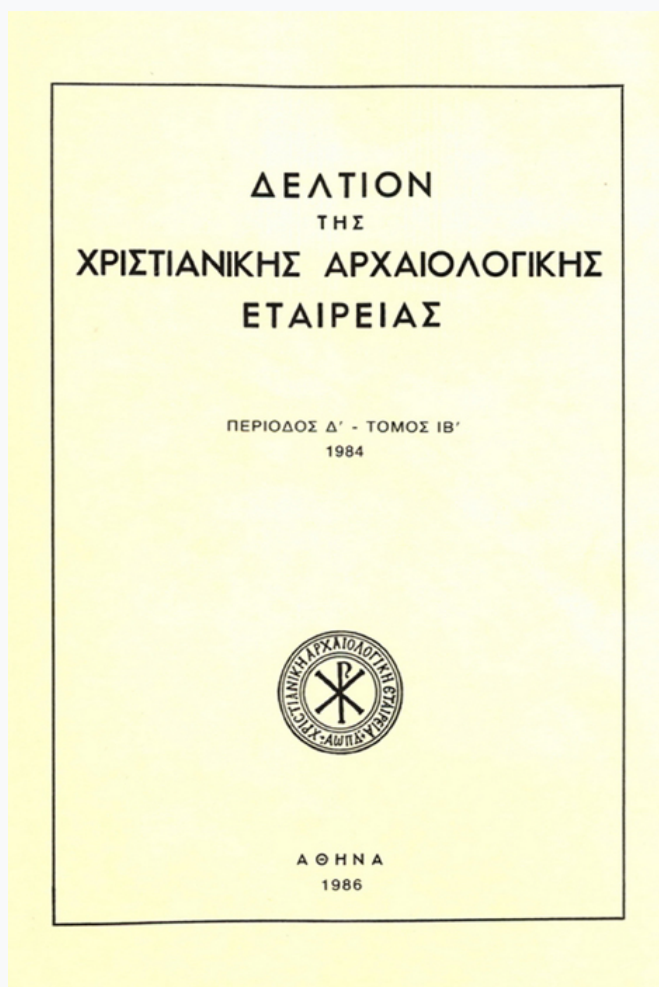

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα.
Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.960](https://doi.org/10.12681/dchae.960)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (1986). Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 409-440. <https://doi.org/10.12681/dchae.960>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο
Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 409-440

ΑΘΗΝΑ 1986

ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΑ
Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΛΙΟΥ ΛΙΓΟΥΡΙΟΥ*

Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν περιοχή τοῦ Λιγουριοῦ εἶναι μνημεῖο, ὅσο γνωρίζουμε, ἄγνωστο στήν ἐπιστήμη. Ἡ ἀπουσία ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐνσωματωμένων στό κτίσμα, ἐπιγραφῶν καί τοιχογραφιῶν ἔγινε, ὅπως φαίνεται, αἰτία νά μήν κινήσει τό μνημεῖο τό ἐνδιαφέρον τοῦ Χρ. Γιαμαλίδη, ὁ ὁποῖος στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἀσχολήθηκε μέ τίς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς¹. Μνεῖα τοῦ ναοῦ δέ γίνεται ἐπίσης οὔτε ἀπό τόν Ἀντώνιο Μηλιαράκη στό ἔργο του σχετικά μέ τή γεωγραφία τοῦ νομοῦ, στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα². Τό ἴδιο συνέβη καί σε νεότερα χρόνια³. Εἶναι ἄλλωστε γεγονός ὅτι, ἐξαιτίας τῶν μεταγενέστερων ἐπισκευῶν καί τῆς φτωχῆς ἐμφάνισης τῆς δόρειας καί τῆς δυτικῆς ὀψης, ὁ ναός εὐκολα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπό τόν περαστικό ὡς νεότερο κτίσμα καί ἔτσι ἡ σημασία του νά μή γίνει ἀντιληπτή (Εἰκ. 1).

Τέσσερα περίπου χιλιόμετρα πρὶν ἀπό τό Λιγουριό, ὁ δρόμος Κορίνθου-Σοφικοῦ-Λιγουριοῦ περνᾷ ἀπό τή θέση Παλιοχώρι Λιγουριοῦ ἢ Παλιό Λιγουριό. Πρόκειται γιά τό σημεῖο ὅπου ἡ ὁμώνυμη κοιλάδα παρουσιάζει τό μεγαλύτερο πλάτος της. Τό ὄνομα τῆς θέσης διασώζει τήν ἀνάμνηση τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου καί τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Λιγουριοῦ⁴ πρὸς Β. τοῦ δρόμου, στούς πρόποδες τοῦ παρακείμενου Ἀραχναίου Ὀρους (Ἀρνᾶ). Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου δρίσκεται 30 περίπου μ. νότια τοῦ δρόμου, δίπλα στή μικρή κατωφέρεια που σχηματίζει τήν ὄχθη τοῦ διπλανοῦ χειμάρρου.

Ἱστορικά στοιχεῖα δέ μᾶς εἶναι γνωστά γιά τό μνημεῖο. Ἀπό τίς

* Ἡ ἐργασία αὐτή παρουσιάστηκε γιά πρώτη φορά ὑπό μορφή ἀνακοίνωσης στό 4ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης στίς 3 Ἰουνίου 1984 στήν Ἀθήνα. Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλονται στόν καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα γιά τήν πολύτιμη βοήθεια καί τίς ὑποδείξεις του σέ ὅλα τά στάδια ἐκπόνησης τῆς ἐργασίας. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται στούς ἱερεῖς καί τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδας Λιγουριοῦ γιά τίς ἐπιτόπου διευκολύνσεις, καθώς καί στήν οἰκογένεια τοῦ κ. Ἰω. Τόλια γιά τή φιλοξενία στό Λιγουριό.

1. Χρῆστος Γιαμαλίδης, Ἀρχαῖαι ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου καί τῶν πέριξ χωρίων, Ἀθηνᾶ 25 (1913), σ. 405-429.

2. Ἀντώνιος Μηλιαράκης, Γεωγραφία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καί Κορινθίας, Ἀθήνα 1886.

3. Ὁ Μάρκελλος Μιτσός πού ἐρεῦνησε τήν περιοχή τοῦ παρακείμενου μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Παλιγουριοῦ (Μ.Θ. Μιτσός, Τό μεσαιωνικό Λιγουριό, Λιγουριό-Παλιγουριό, Πελοποννησιακά ΙΓ' (1978-1979), σ. 34-40) δέν ἀναφέρει τό μνημεῖο. Μία μόνο φωτογραφία του ἔχει, ὅσο γνωρίζουμε, δημοσιευθεῖ στό τεῦχος «Ἀργολίς» τῆς σειρᾶς «Γνωρίσατε τήν Ἑλλάδα» (ἐκδόσεις Ἀτλαντίς, Ἀθήνα, χωρίς χρόνο ἐκδόσεως).

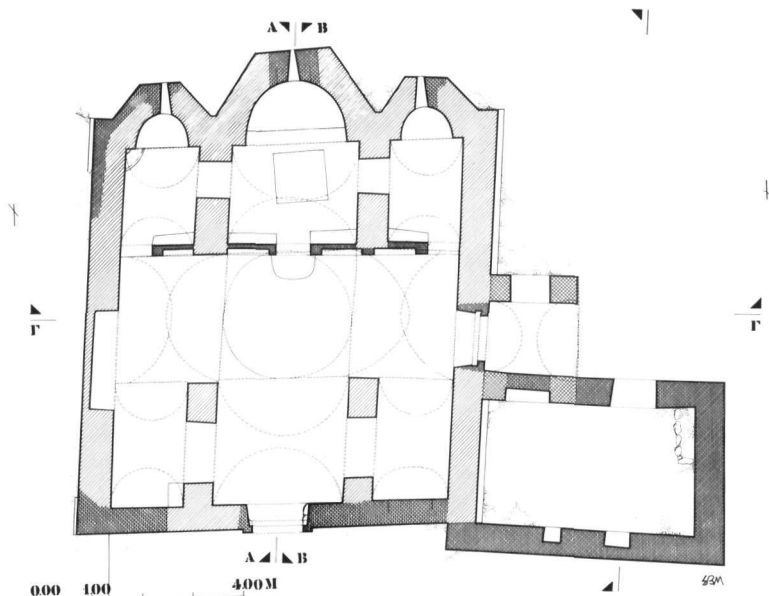
4. Σχετικά μέ τό Παλιγουριό, τήν ἱστορία, τήν τοπογραφία καί τήν ἀρχαιολογία του, βλ. Μιτσός, ὁ.π., καί Βούλα Κόντη, Συμβολή στήν ἱστορική γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας, Σύμμεικτα Ε' (1983), σ. 169-202.

Είκ. 1. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. "Αποψη από τά βορειοδυτικά.

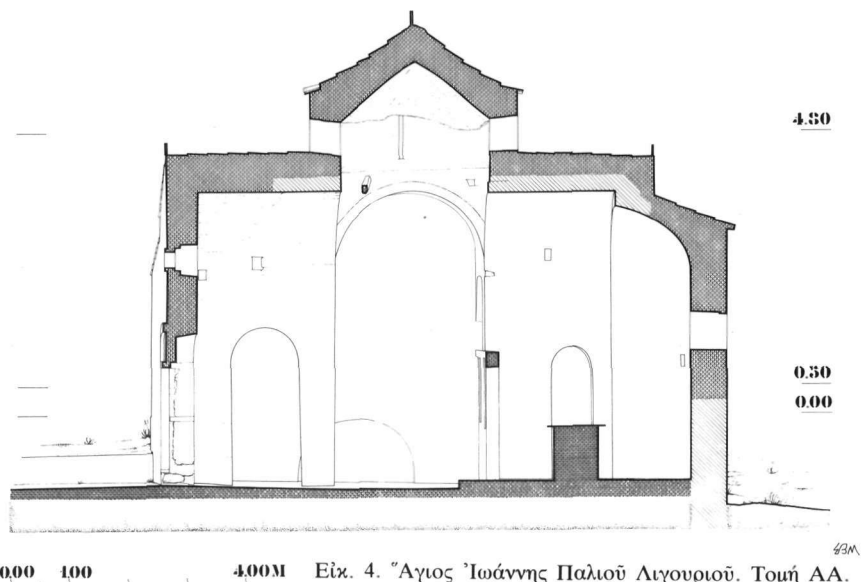
Είκ. 2. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. "Αποψη από τά νοτιοανατολικά.

Εἰκ. 3. Ἅγιος Ἰωάννης Παλίου Λιγουρίου. Κάτοψη.

μαρτυρίες μόνο τῶν περιοίκων φαίνεται ὅτι στὸν προηγούμενο αἰῶνα ὁ ναὸς λειτουργοῦσε ὡς καθολικὸ μικροῦ μοναστηριοῦ μὲ ἓναν ἢ δύο μοναχοὺς πού ἦταν ἐγκατεστημένοι στὰ προσκολλημένα στὸ βυζαντινὸ κτίριο κελιά. Ἡ συσχέτισή του πάντως μὲ κάποιο μοναστήρι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρυσῆς του φαίνεται πολὺ πιθανή.

Σήμερα, μετὰ ἀπὸ διάφορες καταστροφές, ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκες, τὸ μνημεῖο παρουσιάζεται ὡς μικρὸ συγκρότημα τριῶν μερῶν μὲ διαφορετικὸ μέγεθος, μορφή καὶ λειτουργία (Εἰκ. 2). Πρόκειται ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὸ ναὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου γιὰ ἓνα μικρὸ πρόπυλο καὶ ἓνα κελὶ κτισμένα στὰ νότια τοῦ κυρίως κτίσματος, σέ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο τοῖχο του (Εἰκ. 3). Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα παραλληλογράμμου, ἐλαφρὰ παραγώνου, μὲ διαστάσεις 7,90×8,30 μ. περίπου. Στὰ ἀνατολικά καταλήγει σέ τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες, ἢ μεσαία ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι, ὅπως συνήθως, μεγαλύτερη καὶ ψηλότερη (Εἰκ. 2). Νάρθηκας δέν ὑπάρχει καί, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σωζόμενων τμημάτων τῆς βορειοδυτικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου, δέν ὑπῆρχε στὴν ἀρχικὴ τουλάχιστον φάση τοῦ μνημείου. Στὴ στέγη, πού καλύπτεται μὲ νεότερα βυζαντινοῦ τύπου κεραμίδια, διαγράφονται οἱ τέσσερις κεραῖες ἑνὸς σταυροῦ πού καταλήγουν σέ ἀετώματα στίς ἀντίστοιχες ὀψεις. Λίγο χαμηλότερα, μονόριχτες στέγες, μὲ ρύσεις πρὸς Ν. καὶ Β. ἀντίστοιχα, δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ τεσσάρων γωνιακῶν διαμερισμάτων. Στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν διαμορφώνεται ἓνα δάθρο μὲ ἀποστρογγυλεμένες τίς γωνίες, πάνω στὸ ὁποῖο φέρεται ὁ χαμηλὸς κυλινδρικός τροῦλος. Πρόκειται γιὰ τὴν τυπικὴ κάλυψη σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου

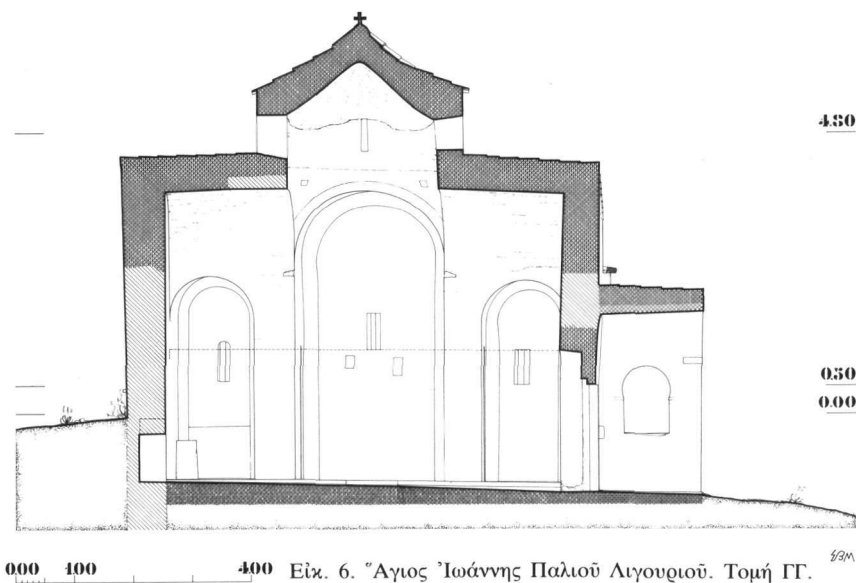

Εἰκ. 4. Ἅγιος Ἰωάννης Παλίου Λιγουριού. Τομή ΑΑ.

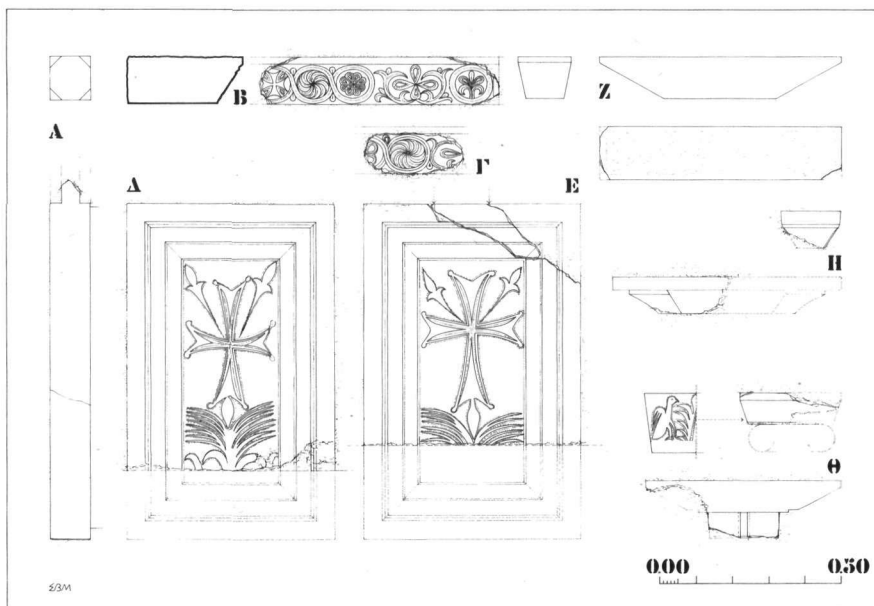
ναοῦ. Εἶναι πάντως προφανές ὅτι τό βάθρο καί ὁ τροῦλος ἀποτελοῦν νεότερες κατασκευές, σύγχρονες μέ τήν τελική διαμόρφωση τῆς στέγης, πού ἀντικατέστησαν τίς ἀρχικές, πράγμα πού πιστοποιεῖται τόσο ἀπό τήν ἀτεχνή κατασκευή καί τό εἶδος τῶν μορφῶν, ὅσο καί ἀπό τή διαφορετική τοιχοποιία (Εἰκ. 2). Ἐμφανεῖς εἶναι καί οἱ νεότερες ἐπεμβάσεις στούς τοίχους τοῦ ναοῦ, στό ἀνώτερο τμήμα τοῦ νότιου καί τοῦ ἀνατολικοῦ –καθώς καί στίς ἴδιες τίς ἀψίδες– σέ μεγάλο μέρος τοῦ βόρειου καί σέ ὁλόκληρο σχεδόν τό δυτικό. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐξωτερικά μιᾶς διαπλάτυνσης 0,10 μ. περίπου, σέ ὕψος 1,20 μ. ἀπό τό σημερινό δάπεδο στό βόρειο καί τό νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Στό ἐσωτερικό του (Εἰκ. 3) ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου διαρθρώνεται, ὅπως ὅλοι οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί, μέ τίς τέσσερις κεραῖες τοῦ σταυροῦ στό κέντρο τοῦ ὁποῖου ὑψώνεται ὁ τροῦλος. Τά τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται ἐδῶ μέ κατά μήκος διατεταγμένους ἡμικυλινδρικούς θόλους καί χωρίζονται ἀπό τό κεντρικό κλίτος μέ τοίχους στούς ὁποίους ἀνοίγεται ἀπό ἓνα τοξωτό ἀνοιγμα. Σέ θέματα ἐπιμέρους στοιχείων τοῦ ἐσωτερικοῦ δέν παρουσιάζονται ἰδιομορφίες, μέ τήν ἐξαίρεση τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου πού ἀνοίγεται ἀριστερότερα ἀπό τόν ἄξονα τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ χαμηλά στό βόρειο τοῖχο (Εἰκ. 4). Πιθανῶς πρόκειται γιά ἀρκοσόλιο.

Ἀδιάρθρωτοι παρουσιάζονται στό ἐσωτερικό οἱ τοῖχοι τοῦ μνημείου (Εἰκ. 5-6). Ὅπως συνήθως σέ μικρούς ναούς ἀπουσιάζει καί ἐδῶ ὁ κοσμήτης πού ὀρίζει τή γένεση τῆς θολοδομίας. Οἱ ἐσωτερικές ἐπιφάνειες ἐκτός ἀπό ἐκείνες τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἀνεπίχριστες καί δέ φαίνεται νά ἔχουν κἀν ἴχνη παλιότερων ἐπιχρισμάτων. Εἶναι ἔτσι δυνατό νά γίνουν παρατηρήσεις

στή θολοδομία για τόν καθορισμό τῆς ἔκτασης τῶν ἀνακατασκευῶν: Ἐκτός ἀπό τόν τροῦλο εἶναι, ὅπως φαίνεται, ἀνακατασκευασμένα μέ χαρακτηριστική ἀμέλεια καί τά σφαιρικά τρίγωνα. Τά μέτωπα τῶν θόλων στήν ἀνατολική, βόρεια καί δυτική κεραία εἶναι ἀρχικά ἐνῶ οἱ θόλοι ἔχουν συμπληρωθεῖ στήν περιοχή κοντά στούς ἀντίστοιχους τοίχους. Ἀντίθετα, στή νότια κεραία ὁ θόλος εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ξαναχτισμένος. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὡς θολίτες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἓνα μικρό κομμάτι ἀπό

Εἰκ. 7. "Άγιος Ἰωάννης Παλίου Λιγουρίου. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνσωματωμένα στό μνημεῖο. Α. Πεσσίοκος τέμπλου. Β. Θραῦσμα ἐπιστυλίου τέμπλου. Γ. Θραῦσμα ἐπιστυλίου τέμπλου. Δ καί Ε. Θωράκια. Ζ καί Η. Ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων. Θ. Ἐπίθημα συμφυές μέ ἰωνικό κιονοκρανο.

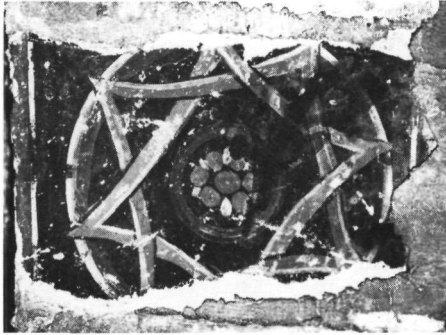
διακοσμημένο ἐπιστύλιο τέμπλου⁵ (Εἰκ. 7, Γ) καί ἓνας θολίτης σέ δεύτερη χρήση πού φέρει γραπτό διακοσμητικό θέμα⁶ (Εἰκ. 8). Συμπληρώσεις στά πρὸς Δ. μέρη τῶν θόλων τους ἔχουν δεχθεῖ καί τά δυτικά γωνιακά διαμερίσματα. Σέ ἀνακατασκευή πιθανότατα, τέλος, ὀφείλεται καί ἓνα μέρος τοῦ τεταρτοσφαίριου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ Ἀγία Τράπεζα εἶναι νεωτερική κατασκευή. Φαίνεται ὅτι πρόσφατα σχετικά ἀντικατέστησε τὴν παλιότερη χτιστὴ στό ἡμικύκλιο τῆς ἀψίδας. Δύο ὅμοια μαρμάρινα θωράκια ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴ δόση τῆς (Εἰκ. 7, Δ, Ε)⁷.

5. Πρόκειται ἐνδεχομένως γιὰ κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου. Στὴν ἐμπρὸς, ὁρατὴ ἐπιφάνειά του σώζονται μέσα σέ σηρικούς τροχούς πού σχηματίζονται ἀπὸ διμερὴ ταινία ἓνας πυροστροβίλος καί ἓνας σταυρός μέ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα, πού σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια διμερὴ ταινία. Ἀπὸ τὴ δόση του ξεκινοῦσε ἐλισσόμενος βλαστός.

6. Ἡ προέλευση τοῦ θολίτη εἶναι ἀγνωστή. Ἡ ἀπουσία ὁποιουδήποτε ἄλλου ἱχνους τοιχογραφιῶν στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου καθιστὰ πιθανή τὴ μεταφορά τοῦ λίθου ἀπὸ κάποια ἄλλη ἐρειπωμένη ἐκκλησία. Τὸ θέμα πάντως πού διακοσμεί τὸ θολίτη, κατὰ τὴν καθηγήτρια κ. Ντ. Μουρίκη, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νά ἐκφέρει τὴ γνώμη τῆς σχετικά, πρέπει ἂν καί μμεῖται δυζαντινὰ πρότυπα, νά ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας.

7. Τὸ θέμα τῆς ὁρατῆς ὄψης καί τῶν δύο εἶναι ἓνας εὐμεγέθης διάλιθος σταυρός πού

Είκ. 8. "Αγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Θολίτης με τμήμα τοιχογραφίας σέ δεύτερη χρήση.

Είκ. 9. "Αγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. "Αποψη του εσωτερικού πρὸς ἀνατολάς.

Τό τέμπλο, χτιστό, νεωτερικό (Είκ. 9) ἀντικατέστησε στά 1964⁸ ἓνα, ἐπίσης χτιστό, παλιότερο⁹. Τά ἴχνη τοῦ τελευταίου διακρίνονται σαφῶς στό δάπεδο τοῦ ἱεροῦ πού εἶναι διαμορφωμένο ἀπό πατητή τοιμεντοκονία. Τό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι στρωμένο μέ πλακάκια ἄσπρα καί μαῦρα, διαστ. 0,30×0,30 μ.¹⁰.

Ὁ ναός ἔχει σήμερα δύο θύρες, μία στό μέσο τοῦ δυτικοῦ τοίχου καί μία στή νότια πλευρά, στό δυτικό ἄκρο τοῦ τυμπάνου τῆς κεραίας. Ἡ σημερινή μορφή καί τῶν δύο προέρχεται ἀπό μετασκευή σέ νεότερα χρόνια. Ἡ δυτική θύρα ἔχει ἐπιμελημένη κατασκευή μέ πλαίσιο ἀπό πωρόλιθο. Στή νότια θύρα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑπέρθυρο ἓνας πεσσίσκος ἀπό τέμπλο μέ τμήμα συμφυοῦς κιονίσκου ἀπό λευκό μάρμαρο¹¹ (Είκ. 7, Α). Ὅπως φαίνεται ἀπό

περιβάλλεται ἀπό εὐρύ πλαίσιο. Τά ἐπάνω διάχωρα γεμίζουν δύο κρινάνθεμα μέ φαρδύ μίσχο. Τό κάτω μέρος τῆς ἐπιφάνειας γεμίζει ἓνα φυτό μέ μακριά δξύληκτα φύλλα, ἀπό τό ὁποῖο φαίνεται νά ξεπροβάλλει ὁ σταυρός.

8. Κατά πληροφορίες τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδας Λιγουριού.

9. Ἀπό τό παλιότερο αὐτό τέμπλο ἴσως προέρχονταν οἱ νεωτερικές εἰκόνες τοῦ σημερινοῦ, ἔργα τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Καρτσωναίων Ἀγίου Ὁρους (1953-54).

10. Στίς πλάκες τοῦ ὁμοίου δαπέδου τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίας Λιγουριού ὑπάρχουν χαράγματα μέ χρονολογίες τουλάχιστον ἀπό τό 1920. Πιθανότατα στήν ἴδια ἐποχή ἀνάγεται καί ἡ διάστρωση τοῦ δαπέδου στό ναό τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

11. Πιθανῶς τμήμα καί αὐτός τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 10. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λι-
γυριοῦ. Πρόπυλο. Τό δυτικό τοξωτό
ἄνοιγμα.

τήν εξέταση στά χαμηλά, ἀρχικά, σωζόμενα μέρη τοῦ δυτικοῦ τοίχου δύο ἀκόμη θύρες ὑπῆρχαν ἐδῶ δεξιὰ καί ἀριστερά τῆς κεντρικῆς, πού ὀδηγοῦσαν στά γωνιακά διαμερίσματα.

Τό ἐσωτερικό τοῦ μνημείου φωτίζεται σήμερα ἀπό ἓνα μικρῶν διαστάσεων νεωτερικό φεγγίτη στή δυτική κεραία, τίς τέσσερις φωτιστικές σχισμές τοῦ τρούλου καί τίς τρεῖς τῶν ἀψίδων πού ἔχουν ἀντικαταστήσει τά ἀρχικά παράθυρα, ὅπως φαίνεται ἀπό τά λείψανά τους ἐξωτερικά. Ὡς ἀνώφλια μάλιστα τῶν τριῶν αὐτῶν φωτιστικῶν σχισμῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀκόσμητα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη. Ἐκεῖνα στίς ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ διακονικοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι κομμάτια ἀπό ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων (Εἰκ. 7, Ζ). Λείψανα ἐνός ἀκόμη παραθύρου διακρίνονται ψηλά στή νότια κεραία ἐξωτερικά¹².

Ἐξω ἀπό τή νότια θύρα τοῦ ναοῦ βρίσκεται ἓνα μεταγενέστερο, ὅπως πιστοποιοῦν ἀφ' ἐνός οἱ συνεχεῖς ἀρμοί καί ἀφ' ἐτέρου ἡ διαφορετική κατασκευή καί μορφολογία, ἀπό τόν ἴδιο τό ναό πρόπυλο (Εἰκ. 2, 3). Πρόκειται γιά ὀρθογώνιο κτίσμα μέ πλάτος 2,50 καί μήκος 1,70 μ. περίπου. Δύο τοῖχοι, πού διατάσσονται κάθετα στή νότια ὀψη, δεξιὰ καί ἀριστερά τῆς θύρας, φέρουν ἓναν ἡμικυλινδρικό θόλο, τό τόξο μετώπου τοῦ ὁποῖου εἶναι πεταλόμορφο. Πεταλόμορφα εἶναι καί τά τόξα τῶν ἀνοιγμάτων τῶν πλάγιων τοίχων. Τό ἄνοιγμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου (Εἰκ. 10), φραγμένο σήμερα ἀπό τόν τοῖχο τοῦ παρακείμενου κελιοῦ, σχηματίζεται ἀνάμεσα στήν παραστάδα καί τόν ἐλεύθερο πεσσό στά ὁποῖα διαλύεται ὁ τοῖχος. Στήν τοιχοποιία πού φράζει τό ἄνοιγμα ἔχει ἐνσωματωθεῖ καί ἓνα κομμάτι ἀπό

12. Ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου δέν ἐπιτρέπει τήν ἐξαγωγή ἀσφαλοῦς συμπεράσματος σχετικά μέ τό ἂν καί ἡ βόρεια ὀψη εἶχε παράθυρο.

μαρμάρινο ἐπιστύλιο ἢ κοσμήτη τέμπλου διακοσμημένο¹³. Τό ἀντίστοιχο ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἦταν ἓνα εἶδος παραθύρου μέ ποδιά ὕψους 1,15 μ. περίπου. Τίς γενέσεις τοῦ τόξου τονίζουν δύο μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ἓνα ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου (Εἰκ. 7, Η) καί ἓνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ διακοσμημένο συμφυές ἐπίθημα¹⁴ (Εἰκ. 7, Θ) παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, σέ δεύτερη χρήση. Τό πρόπυλο καλύπτεται μέ κεραμοσκέπαστη δίριχτη στέγη.

Στά δυτικά τοῦ προπύλου εἶναι χτισμένο τό νεωτερικό κελί πού ἤδη ἀναφέραμε (Εἰκ. 3). Εἶναι ἓνα ἐπίμηκες κτίσμα, διαστ. 4,70×3,60 μ., μέ μονόριχτη ξύλινη στέγη καί μία ἀπλή ὀρθογώνια θύρα στόν ἀνατολικό τοῖχο. Μιά πρόχειρη ἐστία εἶναι διαμορφωμένη στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ του, πάνω στό χωμάτινο δάπεδο. Ἐνα δεύτερο κελί, πού κατά τίς πληροφορίες τῶν περιοίκων βρισκόταν στά θόρεια τοῦ ναοῦ καί σέ ἐπαφή μέ αὐτόν, ἔχει σήμερα ἐντελῶς ἐξαφανισθεῖ.

Τυπολογικά ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου ἀνήκει στούς λεγόμενους «ἐλλαδικούς μεταβατικούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους» ναούς¹⁵. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἐξεταζόμενος προσθέτει ἓνα ἀκόμη παράδειγμα στό σχετικά περιορισμένο ἀριθμό γνωστῶν ναῶν τῆς κατηγορίας του¹⁶. Στή διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ μνημείου διαπιστώνονται ὅλα τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τοῦ τύπου¹⁷. Διαπιστώνονται ταυτόχρονα καί τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού φανερώουν τήν ἐξέλιξή του ἀπό τόν 8ο αἰ. πού ἐμφανίζεται ἔως

13. Τό τεμάχιο προφανῶς ἀνήκει στό ἴδιο μέλος μέ ἐκεῖνο πού ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς θολίτης στή νότια κεραία. Ἐδῶ τό θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ σώζεται ἀκέραιο. Στούς τρεῖς σηρικούς τροχούς στά ἀριστερά ὑπάρχουν ἓνας ὀκτάφυλλος ρόδακας, ἓνας πυροστροβίλος καί ἓνας σταυρός τύπου Μάλτας. Δεξιὰ ὑπάρχει σέ κύκλο ἓνα πεντάλοβο ἀνθέμιο. Πρόκειται γιά τό τελευταῖο θέμα στό δεξιό ἄκρο τοῦ μέλους, τό ἀρχικό τελεῖωμα τοῦ ὁποίου σώζεται ἐδῶ.

14. Στόν ἄξονα τῆς κοσμημένης ἐπιφάνειας τοῦ ἐπιθήματος ὑπάρχει ἓνα ἀνθέμιο καί δεξιὰ καί ἀριστερά του ἀπό ἓνα πτηνό.

15. Σχετικά μέ τόν πλήρη ὄρο βλ. Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ., Θεσσαλονίκη 1975, σ. 116, σημ. 5, ὅπου καί ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

16. Ὁ καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος καταγράφει (δ.π., σ. 122-123) εἴκοσι τρεῖς ναούς ἀπό τή Βουλγαρία ἔως τήν Κύπρο. Σ' αὐτούς πρέπει ἐπιπλέον νά προστεθοῦν ὁ ναός πού ἀνασκάφτηκε στό Πόρτο-Λάγος (H. Gallet de Santere, BCH 75 (1951), σ. 119 καί 77 (1953), σ. 227, καί Χ. Μπακιρτζής, BCH 106 (1982), σ. 584) καθώς καί ὁ ναός τοῦ Χριστοῦ στό χωριό Παναγία-Ἀσκηρ Θηδῶν (Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά καί Μεσαιωνικά Μνημεῖα Βοιωτίας, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 333-334). Παράλληλα ὁμως ἡ Ἀγία Εἰρήνη Κάμπου Ἰκαρίας (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 397-398) δέν ἀνήκει στόν τύπο αὐτόν, ἀλλά μάλλον στούς τετραστυλούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους. Ἐδῶ οἱ παραστάδες στό ἐσωτερικό σέ ἀντιστοιχία πρὸς τούς πεσσούς, σχηματίζονται μόνον στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ναοῦ.

17. Κάλυψη γωνιακῶν διαμερισμάτων μέ κατά μήκος θόλους, χωρισμός τῶν κλιτῶν μέ τοίχους, ἀπουσία ἰδιαίτερου χώρου γιά τό Ἱερό Βῆμα.

τά τέλη τοῦ 11ου πού πιθανῶς ἐκλείπει¹⁸. Σέ κάτοψη ὁ ναός ἐμφανίζεται περίπου τετράγωνος· ὁ λόγος τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος εἶναι 1,05. Ἄν καί γενικά ὁ περιορισμός τοῦ μήκους ἔχει θεωρηθεῖ ἔνδειξη ὀψιμότητος¹⁹, πρέπει, πιστεύουμε, σέ ναούς χωρίς νάρθηκα νά ἀντιμετωπίζεται μέ ἐπιφύλαξη. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἕνας ὑπέρμετρος περιορισμός τοῦ μήκους θά δημιουργοῦσε αἰσθητικά προβλήματα, πράγμα πού δέ συμβαίνει σέ ναούς μέ ἐξαρχῆς προγραμματισμένο νάρθηκα. Σαφέστερο στοιχεῖο ἐξέλιξης ἀποτελοῦν ἡ μορφή καί οἱ διαστάσεις τῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὰ γωνιακά διαμερίσματα σέ σχέση μέ τούς διαχωριστικούς τοίχους²⁰. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐνῶ, ὅπως συνήθως²¹, οἱ δίοδοι μεταξύ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ καί τῶν παραβημάτων διατηροῦν τίς μικρές τους διαστάσεις, οἱ ἀντίστοιχες μεταξύ τῆς δυτικῆς κεραίας καί τῶν δυτικῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων ἔχουν ἤδη πολύ μεγαλύτερο πλάτος – ἴσο μέ τὸ μισό τοῦ μήκους τοῦ τοίχου – καί ὕψος ὅσο ἐπιτρέπει ἐκεῖνο τῆς γένεσης τοῦ θόλου τῶν δευτέρων. Ταυτόχρονα, τὰ δύο τμήματα τοῦ τοίχου ἔχουν περιορισθεῖ σέ ἕναν πεσσό, μέ ἐπιμήκεις ἀκόμη ἀναλογίες, καί μία παραστάδα ἀρκετά πάντως προέχουσα.

Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε ὁ ναός δέν εἶχε, στήν ἀρχική του τουλάχιστον φάση, νάρθηκα. Τό πράγμα εἶναι σύνηθες σέ βυζαντινούς ναούς²², βέβαια σε μικρούς ἢ περιορισμένης σχετικῆς σημασίας, ὅπως ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Στήν ἀπουσία τοῦ νάρθηκα ἀπὸ τὸ ἀρχικό οἰκοδομικό πρόγραμμα θά πρέπει, κατὰ πάσα πιθανότητα, νά ἀποδοθεῖ ἡ διαμόρφωση ἀρκοσολίου, ἂν πράγματι γιὰ ἀρκοσόλιο πρόκειται, στὸ δόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἄν καί ἡ ὑπαρξὴ τάφου στὸν κυρίως ναό εἶναι παράτυπη, εἶναι γνωστά καί ἄλλα παραδείγματα ναῶν χωρίς νάρθηκα, πού ἔχουν ἀρκοσόλιο σέ ἀνάλογη θέση²³.

18. Κατὰ τὸ Βοκοτόπουλο, ὁ.π., σ. 126.

19. Ὁ.π., σ. 117. Μαρία Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 101-127, σ. 115.

20. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 117. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 115-123.

21. Αὐτὸ συμβαίνει τόσο στοὺς μεταβατικούς, ὅσο καί στοὺς δικιόνιους ναοὺς (Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 133).

22. Βλ. σχετικὰ Α.Κ. Ὁρλάνδος, Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσηνίας, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 87-147, σ. 132, σημ. 1.

23. Παλιομονάστηρο Ἑλληνικῶν Ἀνθείας (Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαί τῆς Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 110-117), Παλαιοπαναγία Σελλασίας (τ. Βουρλιά) Λακωνίας (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντινὰ καί μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς, ΑΕ 1969, Χρον., σ. 1-11, σ. 2), Ἅγιος Γεώργιος Ἀκραφνίου (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 208-210). Στούς δύο τελευταίους ναοὺς ὁ νάρθηκας εἶναι μεταγενέστερος. Ἡ περίπτωση τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν, ὅπου παρὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει νάρθηκας ἔχει διαμορφωθεῖ ἀρκοσόλιο στὸν κυρίως ναό (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 14-15 εἰκ. 1, 2, πίν. 56) μπορεῖ ἴσως νά ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα καί τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ κτίτορα τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα ἀκόμη στοιχείο πού συναντᾶται στό ναό τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου καί φαίνεται ὅτι σχετίζεται μέ τή λειτουργία τοῦ χώρου. Πρόκειται γιά τή μετάθεση τῆς νότιας θύρας ἀπό τόν ἄξονα στό δυτικό ἄκρο τῆς ἀντίστοιχης κεραίας. Τό φαινόμενο ἀπαντᾷ καί σέ ἄλλους μικρούς ναούς, ὅπως στούς Ἀγίους Πάντες Ὁμολογητές Ἀμπελοκήπων Ἀθηνῶν²⁴, στή Βλαχέρνα Μεζάπου Μάνης²⁵, στόν Προφήτη Ἥλία Κονιδίτσας²⁶. Ἡ μετάθεση τῶν πλάγιων θυρῶν πρέπει νά ἀποσκοποῦσε στήν ἐξασφάλιση χώρου γιά τούς χορούς τῶν ψαλτῶν στά ἀνατολικά τῆς εἰσόδου καί ὡς τό τέμπλο.

Τά ὑλικά δομῆς πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στήν κατασκευή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου –πωρόλιθοι, ἀσβεστόλιθοι καί πλίνθοι– εἶναι τά συνήθη στούς μεσοβυζαντινούς ναούς τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς. Λαξευτοί πωρόλιθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων σέ συνδυασμό μέ πλίνθους, τό πάχος τῶν ὁποίων κυμαίνεται ἀπό 0,014-0,045 μ. –συνήθως ὅμως εἶναι 0,03-0,035– καί μήκους 0,30 μ. περίπου²⁷. Ὅπως πάντα, ἡ κατασκευή αὐτή τοῦ πλινθοπερίκλειστου πού προκύπτει, μέ πάχος 0,15-0,20 μ., ἀποτελεῖ τήν ἐξωτερική ἀπλῶς ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀπό ἀργολιθοδομή²⁸. Στίς ἀργολιθοδομές τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἀλλά καί ὅπου αὐτές εἶναι ἐμφανεῖς στό ἐξωτερικό, ὅπως στό κατώτατο μέρος τοῦ νότιου τοίχου, στό μεγαλύτερο τοῦ δόρειου καί στά σωζόμενα τμήματα τοῦ δυτικοῦ, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀργοί ἢ ἡμιλαξευτοί ἀσβεστόλιθοι μέ παρεμβαλλόμενα τεμάχια πλίνθων. Πολύ καλύτερη ὥστόσο κατασκευή ἔχουμε σέ ὁρισμένα στοιχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὅπως οἱ παραστάδες καί οἱ τοιχοπεσσοί στούς ὁποίους διαλύονται οἱ διαχωριστικοί τοῖχοι, ἀπό ἡμιλαξευτούς ἢ καί λαξευτούς πωρόλιθους καί πλίνθους. Τήν κατασκευή ἔχει, ὅπως φαίνεται, ἐπιβάλλει ἡ οἰκονομία τῆς κατασκευῆς²⁹.

24. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Μονή Ἀγίων Πάντων ἢ Ὁμολογητῶν, ΕΜΜΕΒ (1929), σ. 128-129. Μετατεθειμένες εἶναι ἐδῶ καί οἱ δύο πλάγιες θύρες, ἡ δόρεια μάλιστα σέ λανθασμένη οἰκοδομικά θέση, καθῶς ἀντιστοιχεῖ ἐν μέρει στό θόλο τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιακοῦ διαμερίσματος.

25. A. H. S. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-1933), σ. 90-130, σ. 145-150. Ἡ δόρεια θύρα εἶναι ἐδῶ μετατεθειμένη στό δυτικό ἄκρο τοῦ τυμπάνου.

26. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἐνας ἄγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά 15 (1957), σ. 88-94, ὅπως καί στή Βλαχέρνα Μεζάπου (Megaw, ὁ.π., σ. 149-150).

27. Εἰδικῆς μορφῆς πλίνθοι μέ καμπύλο σχῆμα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σέ ὁρισμένα σημεῖα τῆς κατασκευῆς, ὅπως στίς σειρές πού περιβάλλουν τίς ὁδοντωτές ταινίες κ.ἄ.

28. Βλ. σχετικά A. H. S. Megaw, The Chronology of some Middle Byzantine Churches, BSA 32 (1931-1932), σ. 90-130, σ. 101.

29. Σέ στοιχεῖα μέ ὀρθογώνιες περιορισμένες διατομές τήν ἐπιμελημένη μορφή τῆς λιθοδομῆς ἐπιβάλλει ὡς ἓνα σημεῖο ἡ ἀναγκαστική λάξευση τῶν γωνιολίθων.

Σέ ἀντιστοιχία μέ τήν προσεγμένη κατασκευή τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων πού ἀναφέρθηκε, θρίσκεται καί ἡ κατασκευή τῶν τόξων καί τῶν θόλων. Τά ἀνεπίχριστα τόξα τῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὰ δυτικά γωνιακά διαμερίσματα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ἀρκετά καλά λαξευμένους πώρινους θολίτες³⁰. Ἐπιμήκεις θολίτες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καί σ' ὅλη τήν ἀρχική θολοδομία. Ἡ λάξευσή τους δέν εἶναι τέλεια καί οἱ στρώσεις δέν εἶναι ἀπόλυτα κανονικές, καθὼς παρεμβάλλονται σέ ὀρισμένα σημεῖα πλίνθοι, ἡ κατασκευή ὅμως παρουσιάζεται γενικά προσεγμένη. Σύμφωνα μέ τό γνωστό ἐλλαδικό σύστημα³¹, οἱ θόλοι ἔχουν κατασκευαστεῖ πάνω σέ πλήρεις ξυλότυπους, οἱ ὑποδοχές τῶν ὁποίων διακρίνονται σαφῶς στό ὕψος τῶν γενέσεων τῶν θόλων.

Ἀμελέστατης κατασκευῆς εἶναι οἱ μεταγενέστερες συμπληρώσεις στή θολοδομία τοῦ μνημείου. Ἄν καί στό μεγαλύτερο μέρος ἔχει ξαναχρησιμοποιηθεῖ τό παλιό ὕλικό, ἡ κακή συναρμογή καί ἡ χρήση ἄφθονου κονιάματος διαφοροποιεῖ πλήρως τὰ νεότερα τμήματα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀρχικά. Ἰδιαίτερα κακοφτιαγμένος εἶναι ὁ θόλος τοῦ τρούλου, πού ἔχει μορφή ὄχι ἡμισφαιρική, ὅπως συνήθως, ἀλλὰ σχεδόν κωνική.

Μέ ἀμελή κατασκευή –ἀργολιθοδομή ἀπὸ ἀσβεστόλιθους κυρίως καί ἄφθονο κονίαμα– ἔχουν γίνει καί οἱ συμπληρώσεις στήν τοιχοποιία τοῦ ναοῦ. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τό τύμπανο τοῦ τρούλου ἐξωτερικά, πού εἶναι χτισμένο μέ λαξευτοὺς πωρόλιθους, σέ μιά προσπάθεια ἐκτέλεσης ἰσόδομης τοιχοποιίας, καί ὀρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως τό θύρωμα καί ὁ φεγγίτης τῆς δυτικῆς ὀψης, ἀπὸ λαξευτοὺς πωρόλιθους ἐπίσης.

Στήν τοιχοποιία τοῦ προπύλου ἔχει γίνει χρήση ἀργολιθοδομῆς ἀπὸ ἀσβεστόλιθους κυρίως μέ παρεμβαλλόμενα τεμάχια πλίνθων. Τό πάχος τῶν τελευταίων κυμαίνεται μεταξύ 0,02 καί 0,035 μ. Καί ἐδῶ, ὅπως στόν κυρίως ναό, στίς πλίνθινες ταινίες πού περιβάλλουν τόξα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ εἰδικά διαμορφωμένα, μέ κόψιμο πρὶν ἀπὸ τήν ὀπτηση, τοῦβλα. Τά τόξα τῶν ἀνοιγμάτων τῶν πλάγιων τοίχων καθὼς καί ἐκεῖνο τοῦ μετώπου τοῦ θόλου εἶναι διαμορφωμένα μέ καλολαξευμένους πώρινους θολίτες. Τά μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα, ὥστόσο, δέν ἐπιτρέπουν παρατηρήσεις σχετικές μέ τήν κατασκευή τοῦ ἴδιου τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου.

Οἱ διάφορες καταστροφές, προσθήκες καί συμπληρώσεις στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, κυρίως ἡ ἀνακατασκευή τοῦ τρούλου του, ἔχουν καταστρέψει τήν ἀρχική συνολική εἰκόνα τοῦ μνημείου. Οἱ ἴδιες οἱ γενικές ἀναλογίες του ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, καθὼς ὁ νέος τρούλος εἶναι πολύ χαμηλός,

30. Μέτρια εἶναι ἡ ποιότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ τόξου τοῦ ἀρχοσολίου μέ ἀμελῶς λαξευμένους θολίτες καί παρεμβαλλόμενες πλίνθους.

31. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 244 κ.έ.

καί, όπωςδήποτε, πολύ διαφορετικός στή μορφή από τόν αρχικό³². Είηαι ώστόσο σαφές ότι τό κτίσμα είχε άνέκαθεν βαριές μάλλον αναλογίες, έντύπωση πού επιτείνεται από τή μικρή διαφορά στά ύψόμετρα τών στεγών, πού δέν πρέπει νά παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές σέ σχέση μέ τά ύπάρχοντα καί τή διαμόρφωση του έδάφους.

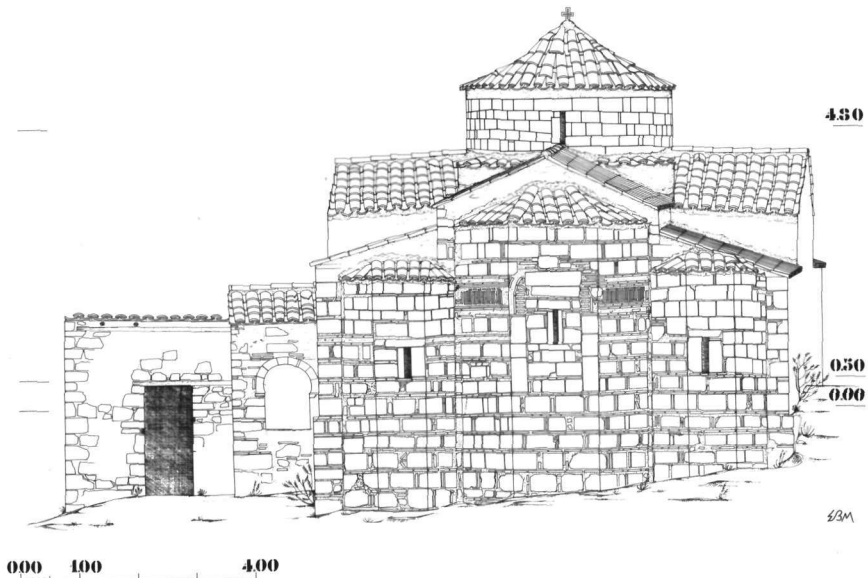
Όσον άφορā στή γενική σύνθεση τών όψεων αυτή ήταν, όπως φαίνεται από τά σωζόμενα στοιχεία, σχετικά λιτή καί σοβαρή. Η άνατολική όψη (Είκ. 11, 12), πού μπορεί νά αναπαρασταθεί μέ άρκετή ακρίδεια, μέ εξαίρεση βέβαια τόν μή σωζόμενο τρούλο, παρουσιάζεται έντονα ανάγλυφη, χάρη στίς τρείς τρίπλευρες άψίδες του ίεροϋ πού δεσπόζουν στή σύνθεσή της. Οί επιφάνειες ώστόσο τών άψίδων είηαι άπλές καί επίπεδες. Ό κοσμήτης, πού από τόν 11ο αϊ. συχνά διατρέχει τήν όψη στο ύψος τής ποδιάς τών παραθύρων³³, έδω παραλείπεται όπως καί σέ άρκετούς άλλους ναούς³⁴. Τά παράθυρα, τόσο έκείνο τής κόγχης του ίεροϋ όσο καί τών παραθημάτων, είηαι σήμερα ίσχυρά άλλιωμένα από μεταγενέστερες καταστροφές καί συμπληρώσεις. Περισσότερα στοιχεία διατηρούνται από τό δίλοβο παράθυρο τής κόγχης του ίεροϋ πού, έξαιτίας του μεγέθους του, άποτελούσε άναμφισβήτητο κύριο στοιχείο στή σύνθεση τής άνατολικής όψης. Τά μονόλοβα παράθυρα τών παραθημάτων, πού μέ σχετική δεβαιότητα μπορούν νά άποκατασταθούν, ήταν πολύ μικρότερα σέ μέγεθος από τό προηγούμενο. Μιά συνεχής όδοντωτή ταινία στο ύψος τής γένεσης τών τόξων τών μονόλοβων παραθύρων διαρθρώνει τήν όψη διακόπτοντας τίς συνεχείς επιφάνειες του πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής μέ τό όποιο είηαι χτισμένη από τή σάθμη του έδάφους. Ψηλότερα, στο ύψος τών τόξων του δίλοβου παραθύρου, ή κεντρική κόγχη κοσμείται μέ μία ζωφόρο από πλίνθους μέ τό θέμα του μαιάνδρου μεταξύ δύο όδοντωτών ταινιών. Ζωφόρος στή θέση αυτή συναντάται καί σέ άλλους μεσοδυζαντινούς ναούς, όπως στήν Άγία Βαρβάρα Έρήμου Μάνης³⁵, τούς Άγίους Άποστόλους

32. Η άναπαράστασή του στα σχέδια γραφικής άποκατάστασης ως «άθηναϊκού τύπου», μιάς μορφής δηλαδή εύρύτατα διαδεδομένης στή μεσοδυζαντινή εποχή καί κυρίως στόν 11ο αϊ., πού συναντάται σέ δύο ακόμη μικρούς ναούς τής Άργολίδας, στους ναούς του Πλατανίτη καί Παναρίτη (Χ. Μπούρας, "Άγιος Ίωάννης ό Έλεήμων Λιγουριού Άργολίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1974), σ. 1-30, σημ. 46), καί προτείνεται μέ κάθε επιφύλαξη.

33. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 174-175.

34. Π. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν του έν Κερκύρα ναού τών Άγίων Ίάσωνος καί Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 149-174, σ. 165, όπου αναφέρονται καί παραδείγματα.

35. Megaw, Mani, σ. 142, 147, πίν. 17a.

Εἰκ. 11. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λιγουριῶ. Ἀνατολική ὄψη. Ὑπάρχουσα κατάσταση.

Καλαμάτας³⁶, τὸν Ἅγιο Βασίλειο Πανιπέρι Μεσσηνίας³⁷ (μέ μαϊάνδρο), στήν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά καί τοὺς Ἁγίους Ἰάσωνα καί Σωσίπατρο Κέρκυρας³⁸ (μέ κουφικά). Ἀπὸ τὴν ἀρχική στέψη τῶν ἀψίδων καθὼς καί τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τίποτε δέν ἔχει διασωθεῖ. Ἡ σχεδίαση ὀδοντωτῶν γείσων στήν ἀναπαράσταση ἔχει γίνει ὑποθετικά³⁹.

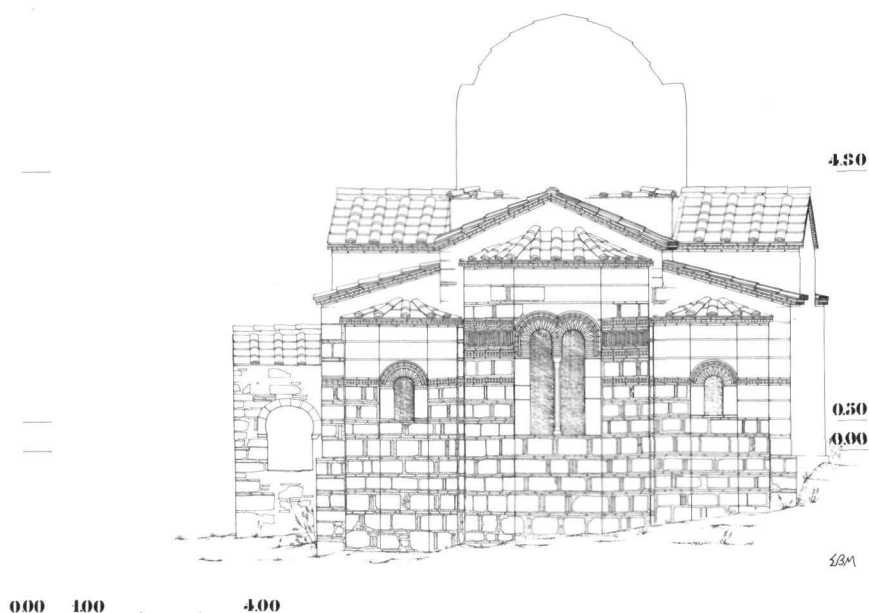
Ἡ νότια ὄψη (Εἰκ. 13, 14) ἔχει ὑποστεί περισσότερες καταστροφές καί ἐπεμβάσεις. Τό ἀέτωμα τῆς νότιας κεραίας ἔχει ἀνακατασκευασθεῖ καί ἡ θύρα ἔχει ἀλλοιωθεῖ, ὥστε νά παρουσιάζονται κάποια ἀσαφὴ σημεῖα στὰ σχέδια τῆς ἀναπαράστασης. Τὴν ἐπίπεδη ἐμφάνιση τῆς ὄψης διασκεδάζει ἐδῶ ἡ διαπλάτυνση κατὰ 0,10 μ. τοῦ τοίχου σέ ὕψος 1,20 μ. ἀπὸ τό δάπεδο,

36. A. Bon, *Églises byzantines de Calamata*, Actes de VIe Congrès Intern. d' Études Byzantines II, Paris 1951, σ. 43-45.

37. Γ. Δημητροκάλλης, Ὁ Ἅγιος Βασίλειος στὸ Πανιπέρι Μεσσηνίας, 4ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθήνα 1984, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 17.

38. Βοκοτόπουλος, Περὶ τὴν χρονολόγησιν, σ. 166.

39. Τὰ ὀδοντωτὰ γείσα ἀποτελοῦσαν τὸν κανόνα στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ. (βλ. σχετικὰ Megaw, *The Chronology*, σ. 123, Βοκοτόπουλος, Περὶ τὴν χρονολόγησιν, σ. 165, καί ὁ ἴδιος, Ἅγιος Δημήτριος Ἡλίδος, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 203-210, σ. 208).

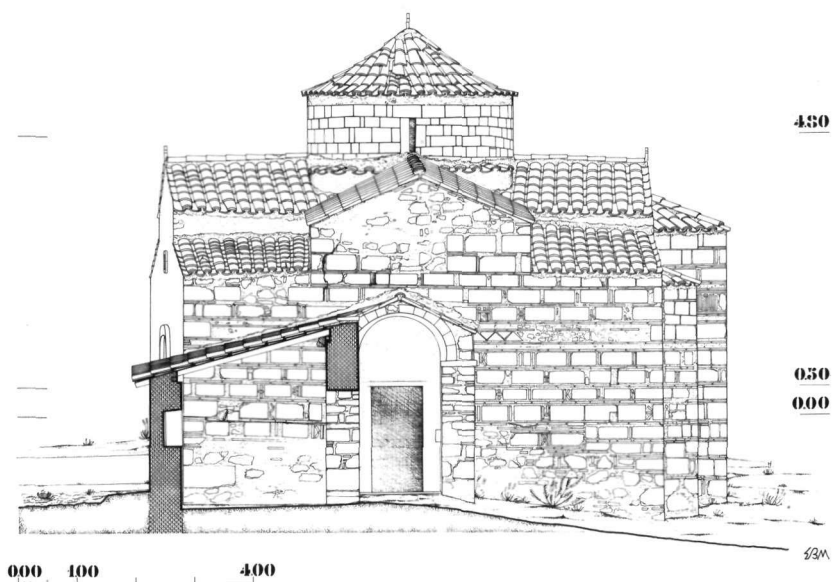

Εικ. 12. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Άνατολική όψη. Άναπαράσταση.

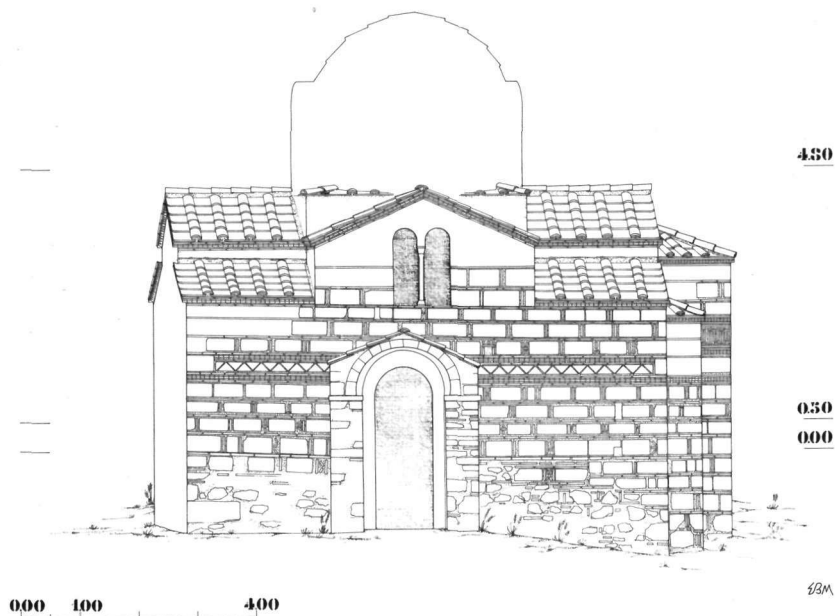
πού έχει αναφερθεί. Πρόκειται για μία διαμόρφωση πού θυμίζει πολύ περισσότερο διάρθρωση του κάτω μέρους με όρθοστάτες παρά τή γνωστή από μνημεία του 12ου κυρίως αι. κρηπίδα. Ή λειτουργία της είναι δυσεξήγητη. Παρόμοιας μορφής διαπλάτυνση παρουσιάζεται, περιμετρικά αυτή τή φορά, στο ναό των Άγίων Θεοδώρων «στου Καλού» κοντά στον Πύργο Διρου Μάνης⁴⁰. Ψηλά, στο μέσο του τυμπάνου τής κεραίας, διατηρούνται στην έξωτερική παρειά του τοίχου τά λείψανα ενός παραθύρου με πλάτος 1 μ. περίπου, πιθανότατα δίλοβου⁴¹. Ή έκτός άξονα τοποθέτηση τής νότιας θύρας έπηρεάζει άρκετά τή σύνθεση τής όψης καταστρέφοντας τή συμμετρία τής. Τά νεωτερικά κονιάματα, πού καλύπτουν έσωτερικά τό πρόπυλο δέν επιτρέπουν, προς τό παρόν, τίς παρατηρήσεις σχετικά με τίς άρχικές

40. Ν. Δρανδάκης, Έρουναι εις τήν Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 221-222.

41. Άν και δέν μπορεί κανείς κατηγορηματικά νά αποκλείσει τήν περίπτωση ενός εξελιγμένου τύπου μονόλοβου με διπλό πλίνθινο τόξο πού συνδυάζεται με τά ανατολικά, άρχαιότερου χαρακτήρα, παράθυρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παρουσιάζει ό ναός του Άγίου Ίωάννου Έλεήμονος στο Λιγουριό (Μπούρας, ό.π., σ. 15) και ό ναός τής Καπνικαρέας στην Άθήνα, όπου ή διαφοροποίηση του χαρακτήρα έπεκτείνεται σε επίπεδο συνολικής διαμόρφωσης τής ανατολικής και τής νότιας όψης. Τά σωζόμενα στοιχεία και ό συσχετισμός πείθουν μάλλον ότι τό παράθυρο ήταν άρχικά δίλοβο.

Είκ. 13. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λιγουριοῦ. Νότια ὄψη. Ὑπάρχουσα κατάσταση.

Είκ. 14. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λιγουριοῦ. Νότια ὄψη. Ἀναπαράσταση.

διαστάσεις και τή μορφή της θύρας. Παράλληλα, δέν είναι δυνατό νά καθορισθεῖ ἡ σχέση τῆς τελευταίας μέ τή ζωφόρο μέ τά πῆλινα τριγωνικά πλακίδια πού ἀποτελεῖ καί τό κύριο μορφολογικό στοιχεῖο διάρθρωσης τῆς ὀψης. Ἡ ζωφόρος πού περιβάλλεται ἀπό δύο ὀδοντωτές ταινίες, ἡ κατώτερη ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελεῖ συνέχεια ἐκείνης τῆς ἀνατολικῆς ὀψης, ἐκτείνεται σ' ὁλόκληρο τό μήκος τοῦ τοίχου καί διακόπτεται λίγο πρίν ἀπό τίς γωνίες⁴². Ἡ τοποθέτηση ζωφόρων μέ διάφορα θέματα σέ ὁλόκληρο τό μήκος ἢ κατὰ τόπους στίς πλάγιες ὀψεις εἶναι συχνή ἀπό τόν 11ο αἰ. καί μετά⁴³. Μεταξύ τῆς ζωφόρου καί τοῦ χαμένου γείσου τοῦ τοίχου μεσολαμβάνουν τρεῖς δόμοι τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας, μέ τήν ὁποία εἶναι χτισμένη ἡ ὀψη ἐκτός ἀπό τό κατώτερο τμήμα τῆς διαπλάτυνσης.

Στή δόρεια ὀψη (Εἰκ. 15) τοῦ μνημείου ἔχουν ἀνακατασκευασθεῖ τά ἀνώτερα τμήματα στήν περιοχή τῶν γωνιῶν, καθώς καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνώτερου τμήματός της πού ἀντιστοιχεῖ στή δόρεια κεραία. Ἡ ἀρχική γενική σύνθεση παρουσιάζεται στά βασικά της σημεῖα ὅμοια μέ ἐκείνη τῆς νότιας ὀψης. Βέβαια, ἐδῶ δέν ὑπῆρχε θύρα ἐνῶ εἶναι ἄγνωστο ἂν στό ἀνώτερο τμήμα της ὑπῆρχε παράθυρο. Ὅπωςδήποτε στή διαμόρφωση τῆς ὀψης αὐτῆς δέν εἶχε δοθεῖ ἡ σημασία πού δόθηκε στήν ἀντίστοιχη νότια. Ἀργολιθοδομή ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐδῶ ὡς τή στάθμη τῆς ζωφόρου μέ τά τριγωνικά πλακίδια καί ἔτσι ἡ ἔκταση τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας ἔχει περιορισθεῖ στό ὑπόλοιπο τῆς ἐπιφάνειας. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι ἡ ζωφόρος εἶχε διαμορφωθεῖ ἐδῶ κατὰ ἓνα μόνο δόμο κάτω ἀπό τό γεῖσο τοῦ τοίχου πιθανῶς λόγω τῶν χαμηλότερων ἀναλογιῶν τῆς ὀψης. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ κατάσταση διατήρησης τῆς ζωφόρου εἶναι καί στίς δύο ὀψεις πολύ κακή. Οὐσιαστικά, τριγωνικά πλακίδια διατηροῦνται σέ μικρό μόνο τμήμα τῆς νότιας ὀψης. Τήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου μετά τήν ἀποκόλληση τῶν πλακιδίων, ὅπως ἄλλωστε καί τά κενά τῶν περιβαλλουσῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν γεμίζει νεότερο κονίαμα. Τέλος, διαπλάτυνση τοῦ τοίχου συναντᾶται καί ἐδῶ στήν ἴδια στάθμη μέ τῆς νότιας πλευρᾶς, τό

42. Ἡ διακοπή αὐτή μέ γωνιόλιθους ἀποτελεῖ μιά οἰκοδομικά σωστή λύση καθώς ἐγκιβωτίζει τά πλακίδια σέ ὀρισμένη ἐπιφάνεια. Συναντᾶται σέ πολλές περιπτώσεις (πρόχειρα βλ. Ἀγία Βαρβάρα Ἐρήμου (Megaw, Mani, σ. 145-149), Ἅγιος Σέργιος καί Βάχχος Κίττας (R. Traquair, The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-9, σ. 177-213, σ. 186-188), Ἅγιος Βασίλειος Ἀρτας (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἀρτης, ABME B' (1936), σ. 115-130, σ. 120-122) κ.ἄ., ἄλλοτε ὅμως ὄχι (Παρηγορήτισσα Ἀρτας, Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀθῆναι 1963, Ἅγιοι Θεόδωροι Μυστρᾶ κ.ἄ.).

43. Σχετικά βλ. Megaw, The Chronology, σ. 105-106, 108-109, 117-120 καί γιά ζωφόρους τύπου opus reticulatum ὁ ἴδιος, Byzantine Reticulate Revetments, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον, Γ', Ἀθῆναι 1964. Ἐπίσης Γ. Βελένης, Ἐρμηνεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 173-238.

Εἰκ. 15. Ἅγιος Ἰωάννης Παλίου Λιγουριού. Ἀποψη ἀπὸ τὰ δόρεια.

ἔδαφος ὁμως, λόγω τῆς διαμόρφωσής του, τὴν καλύπτει στὸ μεγαλύτερο μέρος της.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ (Εἰκ. 1) τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἔχει σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου ἀνακατασκευασθεῖ. Στὴ σημερινή της μορφή ἔχει στὸν ἄξονά της μία θύρα, μέ λαξευτὸ πλαίσιο, πού φέρει ἡμικυκλικὸ τύμπανο πάνω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο, καὶ μικρὸ κυκλικὸ φεγγίτη ψηλότερα. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στὰ κατώτερα μέρη τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τοίχου, πού εἶναι ἐν μέρει λείψανα τοῦ ἀντίστοιχου ἀρχικοῦ, διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ δύο πλάγιων θυρῶν, πρὸς τὰ δυτικὰ δηλαδὴ γωνιακὰ διαμερίσματα. Στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ διακρίνεται μόνον τὸ μεταξὺ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δόρειας θύρας τμήμα, πού σώζεται μάλιστα στὸ δόρειο ἄκρο του σὲ ὕψος 1,50 μ. περίπου. Ἀπὸ ἓνα λαξευτὸ πωρόλιθο πού σώζεται στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ, πού εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή, μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς εὐθυγραμμίας τῶν διαπλατύνσεων τοῦ δόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου καὶ πάνω ἦταν καὶ ὁ δυτικὸς χτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομῆς. Σχετικὰ μέ τὴ διαμόρφωσή του ψηλότερα τίποτε δὲν εἶναι γνωστό.

Ἡ ὑπαρξὴ τριῶν θυρῶν στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅταν δὲν ὑπάρχει νάρθηκας, εἶναι σπάνιο σχετικὰ φαινόμενο. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε

Είκ. 16. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Άποψη τής ανατολικής πλευράς τής κόγχης τού ιερού. Διακρίνονται τά λείψανα τού δίλοβου παραθύρου.

Είκ. 17. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Τμήμα τού νότιου τοίχου τού κυρίως ναού.

ὅτι γενικά ἀποφεύγεται γιά λειτουργικούς κυρίως λόγους, γιά νά μή διασπᾶται δηλαδή ὁ ἤδη περιορισμένος χώρος τού ἐκκλησιᾶσματος. Ἡ διάταξη αὐτή ὑπάρχει πάντως καί σέ ἄλλους ναούς, ὅπως στό καθολικό τής μονῆς Καισαριανῆς⁴⁴, στό λεγόμενο ἄγνωστο ναό τού Gailhabaud⁴⁵, στό καθολικό τής μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στό Δερβενοσάλεσι⁴⁶, στό ναό τού Ἁγίου Ἰωάννου Μεσημβρίας⁴⁷ κ.ά.

Οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις στό ναό ἔχουν, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀλλοιώσει ὅλα τά ἀρχικά ἀνοίγματα τού μνημείου. Ἐτσι, ὅσον ἀφορᾷ στή μορφή τῶν θυρῶν τίποτε δέν μπορεῖ κανεῖς νά παρατηρήσει πιά⁴⁸. Ἀπό τά

44. Ἁ.Κ. Ὁρλάνδος, Μονή Καισαριανῆς, ΕΜΜΕ (1933), Γ', σ. 158-163.

45. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ Β' (1929), σ. 87, εἰκ. 91.

46. Ἁ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τού Κιθαιρώνος Μονή τής Ζωοδόχου Πηγῆς, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 161-178, εἰκ. 2.

47. Α. Rachenov, Églises de Mésevnria, Sofia 1932, σ. 89-98.

48. Πιθανῶς μία ἐργασία ἀπόξεσης τῶν ἐπιχρισμάτων τού προπύλου νά ἀποκαλύψει κάποια στοιχεῖα σχετικὰ μέ τή μορφή τής νότιας εἰσόδου.

στοιχεία πού διασώζονται από τὰ παράθυρα ὅμως εἶναι δυνατό νά γίνουν κάποια μορφολογικά σχόλια. Στό δίλοδο παράθυρο τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 16), μέ διαστάσεις ἀρκετά μεγάλες σέ συσχετισμό πρός τό κτίριο, οἱ λοβοὶ σχηματίζονται μέ ἀπλά πλίνθινα τόξα, πού φτάνουν ὡς τήν ἀρχή τῆς σημαντικῆς υπερύψωσης, ἐνῶ ὀδοντωτή ταινία περιβάλλει τήν πλίνθινη φέρουσα κατασκευή. Πρόκειται δηλαδή γιά παράθυρο τοῦ λεγόμενου “arcade type”⁴⁹. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα στοιχείο πού, ἀπό τὰ λίγα σωζόμενα τμήματα, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καί στά μονόλοβα τῶν παραθημάτων, ὅχι ὅμως καί στό πιθανότατα δίλοδο τῆς νότιας κεραίας. Πρόκειται γιά τήν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς δομῆς τῶν παραστάδων ἀπό τήν κατασκευή τῆς ἴδιας τῆς κόγχης, ἕνα στοιχείο πού συναντᾶται τόσο σέ ναοὺς πού χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἐξελιγμένη λιθοξοική τους, ὅπως πρόχειρα λ.χ. ὁ “Ἅγιος Νικόλαος στά Καμπιά”⁵⁰, ὅσο καί σέ ναοὺς πού δέν μποροῦν νά διακριθοῦν γιά κάτι τέτοιο, ὅπως ὁ “Ἅγιος Βασίλειος τῆς Μεθώνης”⁵¹ οἱ “Ἅγιοι Ἰάσων καί Σωσίπατρος”⁵², οἱ “Ἅγιοι Θεόδωροι Πάμπακα Μάνης”⁵³, ὁ “Ἅγιος Γεώργιος Ἀκραιφνίου”⁵⁴, ὁ “Ἀη-Στράτηγος στοὺς Μπουλαριούς”⁵⁵ κ.ά.

Στή διαμόρφωση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἔχουμε δύο εἴδη τοιχοποιίας. Τά κατώτατα μέρη τῆς νότιας πλευρᾶς, τὰ χαμηλά τῆς δυτικῆς καί μεγάλο μέρος τῆς βόρειας εἶναι χτισμένα μέ ἕνα εἶδος ἀργολιθοδομῆς κυρίως μέ ὀριζόντια καί σπάνια μέ κατακόρυφα τεμάχια πλίνθων ἀνάμεσα σέ ἐντελῶς ἀλλάξεντους ἀσβεστολίθους τοποθετημένους πρόχειρα σέ στρώσεις. Ἡ χρήση εὐτελοῦς τοιχοποιίας στά κατώτερα ἢ σέ ἀφανῆ μέρη τῶν ναῶν ἀποτελεῖ συχνό φαινόμενο στή βυζαντινὴ ναοδομία⁵⁶. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πλήρης ἀπουσία στά μέρη αὐτά, ἀλλὰ καί γενικά στό μνημεῖο, ἀρχαίου ὕλικου σέ δευτέρη χρήση.

Στίς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τῶν ὀψεων τοῦ μνημείου ἔχει γίνει χρήση τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομῆς (Εἰκ. 17). Οἱ πωρόλιθοι πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ δέν ἔχουν τυποποιημένες διαστάσεις — ἔχουν μὲν μέσο μήκος

49. Megaw, *The Chronology*, σ. 120-121.

50. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of St. Luke of Stiris and the Dependent Monastery of St. Nicolas in the Fields near Scripou in Boeotia*, London 1901.

51. Abel Blouet, *Expédition scientifique de Morée*, I, Paris 1831, σ. 9-10, πίν. 10-11. Τό στοιχείο ἐμφανίζει τό μονόλοδο παράθυρο τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιακοῦ διαμερίσματος.

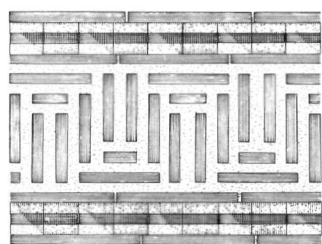
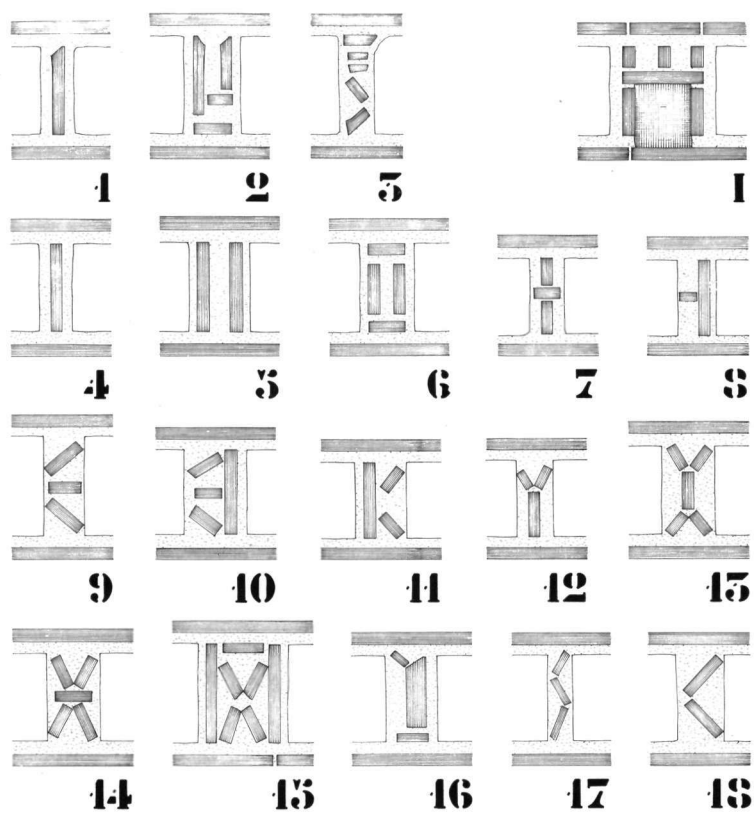
52. Βοκοτόπουλος, *Περί τήν χρονολόγησιν*, πίν. 77α. Στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία ἀρχίζει ψηλότερα ἀπό τό τρίλοδο παράθυρο.

53. Megaw, *Mani*, σ. 139-145. Στό δίλοδο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

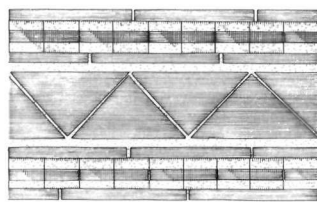
54. Λαζαρίδης, ὁ.π., πίν. 254α. Στό δίλοδο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καί στά μονόλοβα τῶν παραθημάτων.

55. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 16-21, πίν. 9. Στό μονόλοδο τῆς βόρειας κεραίας.

56. Megaw, *The Chronology*, σ. 101.

A

B

0.00 0.50 1.00 M

Είκ. 18. Ἁγιος Ἰωάννης Παλιῦ Λιγουριῦ. Πίνακας κεραμοπλαστικῦ διακόσμου.

0,40-0,50 μ., πάρα πολλοί όμως κυμαίνονται από 0,15-0,70 μ. και ύψος 0,18-0,28 μ.— και παρουσιάζουν σχετική αμέλεια στη λάξευση. Στους οριζόντιους άρμους τοποθετούνται πάντα μονές σειρές πλίνθων ενώ στους κατακόρυφους, τό πλάτος των όποιων ποικίλλει από 0,02-0,18 μ. παρεμβάλλονται πλίνθοι και κεραμοπλαστικά κοσμήματα σέ άρκετούς τύπους. Σέ όρισμένες περιπτώσεις οί κατακόρυφοι άρμοί μένουν χωρίς πλίνθινα παρεμβλήματα. Γενικά στήν εκτέλεση τής πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας διαπιστώνεται αμέλεια, τής όποιας ή έντύπωση έπανξάνεται σήμερα εξαιτίας φθορών, μικρομετακινήσεων σέ όρισμένα μέρη και νεότερων άρμολογημάτων.

Τά κεραμοπλαστικά πού συναντώνται στήν τοιχοποιία του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου ανήκουν θεματολογικά σέ δύο είδη. Στο κουφικό θεματολόγιο ανήκουν τά τρία θέματα τής πρώτης ένότητας (Εικ. 18 1, 2, 3), τό πρώτο από τά όποια μάλιστα είναι ή άπλή μονάδα, πότε δεξιόστροφη και πότε άριστερόστροφη. Από τή μικρή συχνότητα, μέ τήν όποια εμφανίζεται, και από τόν τυχαίο τρόπο μέ τόν όποιο έχει τοποθετηθεί στους διάφορους άρμους δείχνει νά έχει χρησιμοποιηθεί ως άπλό τουόλο. Περισσότερο κοντά στήν αντίληψη του διακόσμου μέ κουφικά στοιχεία δρίσκεται τό δεύτερο θέμα (Εικ. 18, 2) πού συναντάται όμως μία μόνο φορά στό σύνολο των σωζόμενων επιφανειών. Τό θέμα αυτό άπαντά στό καθολικό του Όσίου Λουκά⁵⁷, πιο άπλό στον Άγιο Δημήτριο Σαρωνικού⁵⁸ και πιο σύνθετο στον Άγιο Θωμά Τανάγρας⁵⁹. Τό τρίτο θέμα είναι, όπως φαίνεται από τά θραύσματα πλίνθων πού τό άποτελούν, ένας αυτοσχεδιασμός πού έγινε κατά τήν πλήρωση του άρμου. Ό κουφικός διάκοσμος, λοιπόν, στον Άγιο Ιωάννη εμφανίζεται εξαιρετικά φτωχός και περιορισμένος και μόνο ως συμπλήρωμα, κατά μίμηση άσαφών προτύπων, στον υπόλοιπο διάκοσμο μπορεί νά θεωρηθεί και όπωσδήποτε δέν έχει καμία σχέση μέ τόν αντίστοιχο διάκοσμο των άλλων άργολικών μνημείων των άρχών του 12ου αϊ. πού γνωρίζουμε⁶⁰.

Ό κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μνημείου σέ μεγάλο ποσοστό συνίσταται σέ θέματα πού μπορούν νά χαρακτηριστούν γενικά «διακοσμητικά»⁶¹ και περιλαμβάνουν συνθέσεις από τεμάχια άπλών και όχι ειδικά διαμορφωμένων πλίνθων⁶² πού θυμίζουν χαρακτήρες του έλληνικού άλφαβήτου,

57. Ό.π., πίν. 30, 53.

58. Χ. Μπούρας, Ά. Καλογεροπούλου, Ρ. Άνδρεάδη, Έκκλησίες τής Άττικής, Άθήναι 1969, πίν. Χ13.

59. Ό.π., πίν. XLIV2, Η.

60. Megaw, The Chronology, σ. 108 και Μπούρας, Ό Άγιος Ιωάννης ό Έλεήμων, σ. 20.

61. Megaw, ό.π., σ. 111.

62. Για τόν τρόπο αυτό τής διαμόρφωσης των διακοσμητικών βλ. Ά. Κ. Όρλάνδος, Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός τής Λακωνίας, Έλληνικά 15 (1957), σ. 88-94, σ. 93.

διακοσμητικά θέματα και κάποια χριστολογικά σύμβολα. Τά θέματα αυτά συνυπάρχουν με τά άπλά ή διπλά τοῦδλα (Εἰκ. 18, 4, 5) και γεμίζουν πολλούς άρμούς. Ἡ έναλλαγή στην τοποθέτηση τῶν τελευταίων εἶναι τυχαία και φαίνεται ότι εξαρτάται μόνο από τό μέγεθος τῶν πωρόλιθων⁶³. Στούς «έλληνικούς χαρακτήρες» μπορούν νά περιληφθοῦν τά δεξιόστροφα και άριστερόστροφα Ε (Εἰκ. 18, 9), Κ (Εἰκ. 18, 11), Χ (Εἰκ. 18, 13, 14, 15) και ἴσως Υ (Εἰκ. 18, 12), καθώς και κάποια ὀρθά και άνεστραμμένα Τ ή Γ μέ πολύ μικρό τό ὀρίζοντιο τμήμα τους πού φαίνεται ότι αποτελοῦν παραλλαγή τοῦ άριθ. 8 θέματος. Μία ακόμη απόδειξη ότι τά στοιχεῖα αυτά δέν ἔχουν χριστολογική ή άλλη σημασία, αλλά πρέπει νά θεωρηθοῦν μάλλον άπλά διακοσμητικά⁶⁴, προσφέρουν στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Θεολόγο διάφορες παραλλαγές ή συνδυασμοί τῶν χαρακτήρων μέ ὀρθια ή ὀρίζοντια τεμάχια πλίνθων (Εἰκ. 18, 10, 13, 14, 15). Μποροῦν λοιπόν νά θεωρηθοῦν συνολικά μαζί μέ τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ὅπως τά □ (Εἰκ. 18, 6) και < (Εἰκ. 18, 18) και ακόμη μαζί μέ τή διακόσμηση γύρω από μία σκαλότρυντα τῆς νότιας ὀψης⁶⁵ (Εἰκ. 18, 1) και ἴσως μέ ὀρισμένους τυχαίους, ὅπως άποδεικνύει ή προχειρότητα τῆς κατασκευῆς τους, και ἴσως άδόκιμους συνδυασμούς μικρῶν και μεγαλύτερων έτερόκλητων κομματιῶν (Εἰκ. 18, 16). Στά χριστολογικά σύμβολα μπορεῖ νά περιληφθεῖ ὁ μικρός σταυρός πού άπαντά δύο ή τρεῖς φορές (Εἰκ. 18, 7)· και αυτό τό θέμα εἶναι λογικό νά θεωρηθεῖ ὑπό τό πνεῦμα τῶν διακοσμητικῶν συνδυασμῶν πλίνθινων κομματιῶν και ὄχι ὡς σχετιζόμενο μέ τούς περίτεχνους άπλούς ή πλαισιωμένους σταυρούς πού συναντῶνται στην τοιχοποιία άλλων ναῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς⁶⁶.

Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν άρμῶν τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου άποτελεῖ ἕνα ακόμη παράδειγμα εὐρείας χρήσης τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῶν θεμάτων πού, σύμφωνα μέ παλιότερα διατυπωμένες άπόψεις⁶⁷, εἶχε σέ πρώτη ἐποχή γενική διάδο-

63. Εἰδικά γιά τά διπλά τοῦδλα, ή χρησιμοποίησή τους ἐδῶ πιστεύουμε δέν μπορεῖ κατά κανένα τρόπο νά συσχετιστεῖ μέ μεταγενέστερα πολύ ἐξελιγμένα πελοποννησιακά παραδείγματα (Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 20, σημ. 74).

64. Megaw, *The Chronology*, σ. 110.

65. Ἡ διακόσμηση αὐτή άπαντάται σέ αντίστοιχη θέση στην άνατολική ὀψη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρά κ.ά. Προφανῶς ή μορφή προκύπτει από τή λογική τῆς κατασκευῆς. Σχετικά βλ. Βελένης, Ἑρμηνεία, σ. 27, 45.

66. Σχετικά μέ τούς τέτοιου εἶδους σταυρούς βλ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 21, σημ. 80. Σταυρούς αντίστοιχους μέ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου άπαντοῦν στό Σωτήρα Γαρδενίτσας (α' μισό 11ου αἰ.) (N.B. Δραυνδάκης, Ἑκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική κατά τήν περίοδο των Μακεδόνων και τῶν Κομνηνῶν, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Γ', 2, σ. 110).

67. Megaw, *The Chronology*, σ. 110 και ὁ ἴδιος, Mani, σ. 141.

ση στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικό χωρο. Φαίνεται αὐτό ἀκόμη ἀπὸ τὸ ὅτι ἐνῶ μεταξὺ τῶν θεμάτων ὑπάρχουν ὀρισμένα, ἡ χρῆση τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖ κανονικὴ μορφή τῶν λίθων καὶ γενικά προσεγμένη κατασκευὴ ὅπως τὰ ἀριθ. 6 καὶ 15, παρατηρεῖται καὶ ἡ χρῆση ἄλλων, ὅπως τοῦ K, τοῦ <, τοῦ X καὶ ἄλλων γνωστῶν ἀπὸ παλιότερα ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα μνημεῖα⁶⁸, τῶν ὁποίων ἡ μορφή προσφέρεται μὲ τρόπο ἐξαιρετικὸ γιὰ τὴν πλήρωση ἀρμῶν μεταξὺ ἀμελῶς λαξευμένων ἢ ἀργῶν λίθων. Φαίνεται ὅτι ὁ τρόπος αὐτός τῆς διακόσμησης πού, ἐν μέρει, προέκυψε ἀπὸ τὸ σύστημα δομῆς, ἐξελίχθηκε παράλληλα καὶ μὲ τὸ κουφικὸ θεματολόγιο, μὲ τὸ ὁποῖο ὀρισμένα ἀπὸ τὰ «διακοσμητικά» σχετίζονται⁶⁹, καὶ ἐπιβίωσε κατὰ τόπους στὸν 11ο αἰ. καὶ περιορισμένα ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ⁷⁰ καὶ ἀναβίωσε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὸ 12ο αἰ.⁷¹ ἢ ἀκόμη ἀργότερα⁷² μὲ παραπλήσια ἢ ἐξελιγμένη μορφή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεραμικά κοσμήματα τῶν κατακόρυφων ἀρμῶν σημαντικότερα στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἀποτελοῦν οἱ ζωφόροι τῶν ὄψεων πού διασώζονται στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή, τὴν ἀναβίωση καὶ τὴ χρῆση του στὴ Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο, καθὼς καὶ τὴν τοπικὴ καὶ χρονικὴ διάδοση τοῦ θέματος τῆς ζωφόρου τῶν πηλινῶν πλακιδίων, τοῦ τύπου δηλαδὴ *opus reticulatum*, ἔχουν ἤδη γραφεῖ πολλὰ⁷³. Οἱ δύο ζωφόροι (Εἰκ. 18, 8) μὲ τὸ θέμα αὐτὸ πού κοσμοῦσαν

68. Βλ. σχετικὰ Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ, σ. 144, ὅπου παρατίθενται καὶ πολυάριθμα παραδείγματα. Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνα τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας (Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 110), Ἁγίου Δημητρίου Βαράσοδας (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοδας, ABME A' (1935), σ. 105-120), τῶν δύο ναῶν Ἁγίου Νικολάου καὶ Εἰσοδίων Θεοτόκου τῆς Ἀττάλης Εὐδοίας (Μ. Γεωργιπούλου, Ἅγιος Νικόλαος Ἀττάλης Εὐδοίας, AAA V (1972), σ. 57-63) κ.ά.

69. Megaw, *The Chronology*, σ. 111.

70. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλλαδικὰ μνημεῖα τοῦ πρώτου 11ου αἰ. πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (βλ. ὑποσημ. 68) συναντᾶται καὶ σὲ μνημεῖα ὅπου τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς σὲ θέματα μορφῆς, τοιχοποιίας κτλ. ἐμφανίζονται πλήρως ἐξελιγμένα, ὅπως στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (Megaw, δ.π., σ. 110), στὸν Προφήτη Ἡλία Κονιδίτσας καὶ στὸ νάρθηκα τοῦ ἰδίου ναοῦ (Ὁρλάνδος, Ἐνας ἄγνωστος βυζαντινὸς ναός), στὸ ἐξεταζόμενο ἐδῶ μνημεῖο καὶ σὲ περισσότερο περιορισμένη χρῆση στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Πάμπτακα Μάνης (Megaw, Mani, σ. 141), στὸν Ταξιάρχη Χαρούδας Μάνης (Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, Λακωνικαὶ Σπουδαί Α' (1972), σ. 275-291, σ. 284, σημ. 4).

71. Ὅπως στὴν Καθολικὴ Γαστούνης (Megaw, *The Chronology*, σ. 110)

72. Ὅπως στὴν Ὁμορφοκλησιὰ Καστοριάς (Eu. Stikas, *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, BZ 51 (1958), σ. 100 κ.ε.), καὶ στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Τρύπης Λακωνίας (Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ' (1955), σ. 38-87).

73. Ἀντίστοιχα βλ. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορίτιστα, σ. 29-30, Megaw, *Byzantine Reticulate*, σ. 10-22, σ. 17-20 καὶ Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ, σ. 172-173.

άλλοτε τό νότιο καί τό δόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά δύο λόγους. Ο πρῶτος εἶναι ἡ μορφή τῶν πλακιδίων πού χρησιμοποιοῦνται. Πρόκειται γιά πλακίδια τριγωνικά πού προέρχονται ἀπό τετράγωνα τοῦβλα πλευρᾶς 0,20 μ. περίπου, κομμένα κατὰ τή διαγώνιο. Ἀποκλειστικά τριγωνικά πλακίδια σπάνια χρησιμοποιοῦνται σέ ζωφόρους. Τέτοια παραδείγματα ἔχουμε στήν κόγχη τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στήν Τρύπη⁷⁴, στό δυτικό ἀέτωμα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου⁷⁵ καί στόν τροῦλο τῆς Κουμπελίδικης⁷⁶ στήν Καστοριά καί στόν τροῦλο καί τούς πλάγιους τοίχους στήν Κοίμησις στό Ἄνω Λάμποδο⁷⁷, ὅπου ὁμως συνδυάζονται μέ πλῆθος ἄλλων κεραμοπλαστικῶν διακοσμῆσεων, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἄλλες ζωφόροι μέ κεραμικά πλακίδια. Τό ἀποτέλεσμα τῆς χρήσης μιᾶς μόνο σειρᾶς τριγωνικῶν πλακιδίων στόν Ἅγιο Ἰωάννη εἶναι ἀσυνήθιστα λιτό γιά διακόσμηση μέ ζωφόρο τύπου *opus reticulatum*. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή μπορεῖ νά συσχετισθεῖ τό μνημεῖο μέ τό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁχιᾶς Μάνης, ὅπου μία πάλι σειρά –τετράγωνων ἐδῶ– πλακιδίων σχηματίζει τίς ζωφόρους στή νότια καί τή δόρεια ὀψη⁷⁸. Ὁ δεῦτερος λόγος, γιά τόν ὁποῖο ἡ ζωφόρος εἶναι ἐνδιαφέρουσα, εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ παράδειγμα ζωφόρου μέ πῆλινα πλακίδια, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ παραλλαγή τοῦ *opus reticulatum* στή δόρεια Πελοπόννησο, καλύπτοντας κατὰ κάποιον τρόπο τό κενό, πού εἶχε διαπιστώσει ὁ A.H.S. Megaw⁷⁹, δεδομένου ὅτι τό σύστημα εἶναι ἄγνωστο στά μεγάλα ἀρχαίολογικά μνημεῖα⁸⁰.

Τό θέμα τοῦ μαιάνδρου (Εἰκ. 18, Δ) σέ ζωφόρους στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἢ σέ ἄλλες θέσεις τῶν ὄψεων ἐμφανίζεται ἀρκετά συχνά στή διακόσμηση τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. καί ἔχει ἐπίσης μεγάλη χρονική καί τοπική διάδοσις⁸¹. Στήν Πελοπόννησο τό θέμα εἶναι ἰδιαίτερα συνηθισμένο⁸². Μαιάνδροι διακοσμοῦν τούς ναοούς Σωτήρα Γαρδενίτσας⁸³, Ἀγίας

74. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καί Βελένης, Ἑρμηνεία, πίν. 696.

75. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Τά βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ABME Δ' (1938), σ. 107-124. Βελένης, Ἑρμηνεία, πίν. 74α.

76. Ὁρλάνδος, Ἡ Κουμπελίδικη, ABME Δ' (1936), σ. 126-129, ὅλ. εἰκ. 90-91.

77. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική, σ. 86-92 καί Aleksander Meksi, Deux églises byzantines du district de Cjirakastra (Résumé), Monumentet 9 (1975), σ. 77-105, σ. 104-105.

78. Megaw, Byzantine Reticulate, σ. 15.

79. Megaw, Mani, σ. 158-159.

80. Megaw, Byzantine Reticulate, σ. 15.

81. Megaw, The Chronology, σ. 117. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στή Μανωλάδα, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969), σ. 233-261, σ. 256. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν, σ. 168.

Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, σ. 43, σημ. 2.

82. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 20, σημ. 76.

83. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, σ. 43, σημ. 2.

Βαρβάρας⁸⁴ καὶ Ἀγίου Νικολάου Ὁχιᾶς Μάνης⁸⁵, Ἀγίων Ἀποστόλων Καλαμάτας⁸⁶, Ἀγίου Βασιλείου Πανιπέρι Μεσσηνίας⁸⁷, Παλαιοπαναγιᾶς Μανωλάδας⁸⁸, Ἀγίου Δημητρίου Δραγάνου Ἀχαΐας⁸⁹, Κοίμησης Θεοτόκου Μέρμπακα⁹⁰, Ἀγίας Μονῆς Ναυπλίας⁹¹, Ἀγίων Θεοδώρων Τρύπης⁹² καὶ τό παρεκκλήσι Ἀγίας Ἄννας Μυστρά⁹³. Στό ναό τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἡ ζωφόρος ἔχει ὕψος 0,32 μ. καὶ εἶναι τοποθετημένη ἀνάμεσα σέ δύο ὀδοντωτές ταινίες. Γιά τήν κατασκευή της ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τεμάχια κοινῶν πλίνθων μέ μήκος 0,20, 0,17 καὶ 0,09 μ. περίπου καὶ πάχος 0,025 μ. Ὅπως καὶ σέ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἡ ἐκτέλεση παρουσιάζει ἀτέλειες καὶ ἡ κατασκευή εἶναι σχετικά ἀμελής σέ ἀντίθεση ὄχι μόνο μέ τὰ ἀντίστοιχα τῶν μεγάλων ἀργολικῶν μνημείων ἢ τῆς Παλαιοπαναγιᾶς ἀλλά καὶ ἐπαρχιακῶν μνημείων ἀκόμη⁹⁴.

Ἀρκετά ἔχουν κατά καιροῦς γραφεῖ σχετικά μέ τὰ βυζαντινά πρότυπα ἢ προστώα, τὰ προστεγάσματα δηλαδή, πού συχνά εἶναι χτισμένα μπρός ἀπό τίς θύρες τῶν ναῶν μέ σκοπό κυρίως νά τονίσουν καὶ νά ἐξάρουν τή σημασία τῶν εἰσόδων. Ἀπό παλιά⁹⁵ εἶναι γνωστά τὰ κιονοστήρικτα προστώα πού φέρονται ἀπό δύο κίονες καὶ φουρούσια πακτωμένα στόν τοῖχο⁹⁶ ἢ, σπανιότερα, παραστάδες⁹⁷. Συνήθως καλύπτονται μέ σταυροθόλιο⁹⁸. Ἡ μορφή τῶν προπύλων αὐτῶν παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μέ ὀρισμένα παλαιοχριστιανικά⁹⁹, ἀπό τὰ ὁποῖα κατάγονται ἐνδεχομένως τὰ βυζαντινά. Παράλληλα μέ τὰ κιονοστήρικτα αὐτά πρότυπα, πού θεωροῦνται γενικά ὅτι ἀνήκουν

84. Megaw, Mani, σ. 143-147, πίν. 17a.

85. Traquair, Laconia, The churches, σ. 181.

86. Bon, Églises byzantines, σ. 43, 45.

87. Τέλους 13ου ἢ ἀρχῶν 14ου αἰ. Δημητροκάλλης, Ἅγιος Βασίλειος, σ. 18.

88. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά, σ. 256.

89. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τό Δραγάνο Ἀχαΐας, ABME ΙΑ' (1969), σ. 57, 86.

90. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM XXXIV (1909), σ. 189-236.

91. Ὁ.π.

92. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, σ. 43, ὅπου παρουσιάζεται παραλλαγή τοῦ ἀπλοῦ μαιάνδρου (διπλό Π).

93. Βελένης, Ἑρμηνεία, σ. 190-191, πίν. 67.

94. Ὅπως τῶν ναῶν τῆς Μάνης ἢ τῆς Καλαμάτας

95. Millet, L'école grecque, σ. 167-172.

96. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά, σ. 253.

97. Ὅπως σὸ παράδειγμα τῆς Σαμαρίνας (Καλοκύρης, Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, σ. 49-84).

98. Μέ τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο καλύπτεται τό ἀδημοσίεστο πρότυλο τῆς δυτικῆς θύρας σὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ἀγίου Ἱεροθέου κοντὰ στὰ Μέγαρα, πού σήμερα ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ νεότερου κωδωνοστασίου.

99. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήναι 1952, σ. 129, εἰκ. 83.

στό 12ο αἰ.¹⁰⁰, ὑπάρχουν καί ἄλλα μέ διαφορετική μορφή, πού φανερώνουν κάποια ποικιλία στόν τυπολογικό τομέα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ στοιχείου. Τρία μεγάλων διαστάσεων προστώα μέ πολύ βαρύτερη κατασκευή καί κάλυψη μέ τροῦλο ἢ ἀσπίδα, πού εἶχαν παλιότερα χρονολογηθεῖ στό 12ο αἰ.¹⁰¹ καί πιό πρόσφατα στόν 11ο αἰ.¹⁰², εἶναι γνωστά στή Μάνη¹⁰³. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί τό ἀδημοσίευτο, ἀπλούστερο προστώο τῆς Φανερωμένης Δρυάλλου¹⁰⁴. Κάποια σχέση στή διάταξη τῶν τελευταίων ἴσως ὑπάρχει μέ τό προστώο-νάρθηκα τοῦ Ἀσώματος στό Κακόδουνο τῆς Κίττας¹⁰⁵. Στόν ἴδιο μέ αὐτό τύπο ἀνήκει καί τό προστώο –τόρα νάρθηκας– τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκά στό Λαμπρικά¹⁰⁶. Ἰδιόμορφο εἶναι τό προστώο στό νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στό Δερβενοσάλεσι, τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ.¹⁰⁷. Ἀπλούστερης μορφῆς εἶναι τά καμαροσκεπή προστεγάσματα πού θαίνουν σέ προδόλους¹⁰⁸, παραστάδες¹⁰⁹ ἢ τοίχους τούς ὁποίους διατρυποῦν τοξωτές δίοδοι. Στόν τελευταῖο τύπο ἀνήκει τό πρόπυλο τῆς δυτικῆς θύρας στό ναό τῆς Κοίμησης τῆς Σκριποῦς. Αὐτό ἔχει θεωρηθεῖ «μεταβεβλημένον εἰς νεωτέρους χρόνους, κατέχον τήν θέσιν τοῦ ἀρχικοῦ»¹¹⁰, μιά προσεκτική παρατήρηση ὅμως πείθει ὅτι, ἂν καί ἔχει ὑποστῇ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις καί μερική ἀνακατασκευή, διατηρεῖ τήν ἀρχική του μορφή καί μεγάλο μέρος τῆς κατασκευῆς πού πρέπει νά θεωρηθεῖ σύγχρονο μέ τόν ὑπόλοιπο ναό¹¹¹. Τό πρόπυλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀνήκει ἀκριβῶς στόν ἴδιο τύπο, παρουσιά-

100. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά, σ. 253.

101. Megaw, Mani, σ. 157-158.

102. Ν.Β. Δρανδάκης, Ἀνάπτυκος παράστασις δυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-1973), σ. 659-674. Ὁ ἴδιος, Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική, σ. 109.

103. Πρόκειται γιά τά πρόπυλα τοῦ Ἀη-Στράτηγου Μπουλαριῶν, τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας καί τοῦ Ἀγίου Νικολάου Χαριάς.

104. Τά λείψανά του ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στό νεότερο πύργο στή δυτική ὄψη τοῦ ναοῦ.

105. Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική, σ. 109.

106. Χ. Μπούρας, Ἀ. Καλογερόπουλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, ὁ.π., σ. 86-88. Ἡ χρονολόγηση τοῦ προστώου μπορεῖ ἐνδεχομένως νά ἀνέβει στό 12ο αἰ., ἂν κανεῖς θεωρήσει τήν εὐτελή τοιχοποιία ὡς λύση οἰκονομική σέ ἓνα φτωχό σχετικά μνημεῖο.

107. Ch. Bouras, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 21-32.

108. Ὅπως ἐκεῖνα τῶν θυρῶν τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ νάρθηκα στό ναό τῆς Κοίμησης στή Σκριποῦ (Μ. Σωτηρίου, Ὁ ναός τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας, ΑΕ 1931, σ. 119-157, σ. 123-124).

109. Γνωστά παραδείγματα βλ. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική, σ. 140.

110. Σωτηρίου, Ὁ ναός τῆς Σκριποῦς, σ. 123.

111. Στόν ἴδιο τύπο, μέ πολύ εὐρύτερα ὅμως τά πλάγια ἀνοίγματα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Ἐπιδαύρου (Ὁρλάνδος, Ἡ Ξυλόστεγος, σ. 129, εἰκ. 26) ἐνδέχεται νά ἀνῆκε καί τό πρόπυλο τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας (Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική, σ. 139, σχέδ. 27).

ζει όμως πολύ μικρότερες διαστάσεις από εκείνον του ναού της Σκριπούς.

Ἐάν καί ἡ χρονολόγησις τοῦ προτύπου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου δέν εἶναι δυνατό, λόγω τῆς φτωχῆς του κατασκευῆς, νά γίνει μέ ἀκριβεία, ὁρισμένα μορφολογικά του στοιχεῖα, στά ὁποῖα συγκεντρώθηκε τελικά καί ἡ προσοχή τῶν τεχνιτῶν, ὅπως τά πεταλόμορφα τόξα μέ τοὺς καλολαξευμένους θολίτες καί τήν ταινία τῶν λεπτῶν καμπύλων πλίνθων πού περιβάλλουν τό τόξο τοῦ δυτικοῦ ἀνοίγματος, ὁδηγοῦν πιθανότατα στό 12ο αἰ.¹¹² Ἡ ἐπιλογή τοῦ τύπου ἀντί γιά τά πολυτελή καί πλούσια σέ ἐμφάνισις κιονοστήρικτα πρότυπα στό φτωχό ἀργολικό μνημεῖο μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ λόγους οἰκονομικούς ἢ ἀπουσία μαρμαρίνων κατάλληλων κόνων. Παράλληλα, ὥστόσο, καί σέ συνδυασμό μέ τά παραδείγματα πού ἀναφέρθηκαν ἤδη παρέχει τό πρότυπο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου μιᾷ ἐνδειξῇ ἐπιδίωξης ἐνός ἀκόμη παλιοῦ τύπου τοῦ στοιχείου αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ὥς τή μεσοβυζαντινὴ ἐποχή.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ παρουσιάζει κάποια προβλήματα ἐξαιτίας τῆς ἀπώλειας ὁρισμένων σημαντικῶν στοιχείων τοῦ κτίσματος, ὅπως ὁ τροῦλος, ἡ δυτικὴ ὄψη κ.ἄ. Δέν πρέπει ἐπίσης νά παραβλέπεται τό γεγονός ὅτι ὁ ναός ἀποτελεῖ μικρό καί περιορισμένων προθέσεων μνημεῖο, στό ὁποῖο ἐνδέχεται κάποια στοιχεῖα του νά ἔχουν ἀπλοποιηθεῖ γιά λόγους οἰκονομίας ἢ ἐξαιτίας τοῦ λαϊκότερου χαρακτήρα του.

Ὁ ναοδομικός τύπος στὸν ὁποῖο ἀνήκει καί ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, κατὰ τὸν καθηγητὴ Π. Βοκοτόπουλο, ἐμφανίστηκε τὸν 8ο αἰ. καί ἀφοῦ χρησιμοποιήθηκε εὐρέως τό 10ο αἰ., ἐξέλιπε πιθανῶς στά τέλη τοῦ 11ου αἰ.¹¹³ Οἱ ἀναλογίες τῆς κάτοψης πού πλησιάζουν τό τετράγωνο, δεδομένης καί τῆς ἀπουσίας νάρθηκα ἀπὸ τό οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, ὁδηγοῦν σέ ὀψιμὴ χρονολόγησις τοῦ μνημείου, ὅπως ἄλλωστε καί τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἐξέλιξης τοῦ τύπου πού ἔχουν ἀναφερθεῖ. Σέ ὀψιμότητα ἐπίσης ὁδηγοῦν κι ἄλλα στοιχεῖα ἐξέλιξης, ὅπως ἡ μορφὴ τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Μέ τυπολογικά συνεπῶς κριτήρια ὁ ναός πρέπει νά τοποθετηθεῖ στὸν προχωρημένο μᾶλλον 11ο αἰ.

Τὰ δίλοβα καί τρίλοβα παράθυρα τοῦ λεγομένου "arcade type", ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ παλιά, εἶναι στοιχεῖα ἀρχαῖκά καί ἡ ὑπαρξὴ τους σέ μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς ἀποτελεῖ τεκμήριο πρῶιμης χρονολόγησις¹¹⁴. Πα-

112. Παρόμοια μορφολογικά στοιχεῖα μποροῦν νά ἀναζητηθοῦν δέδαια σέ ἀνάλογης σημασίας μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. ὅπως, πρῶχειρα, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης στή θέση Φουρνιάτα Πύργου Διροῦ (Megaw, Mani, σ. 151).

113. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἑκκλησιαστική, σ. 126.

114. Megaw, The Chronology, σ. 120-121, Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν, σ. 163.

ράλληλα, έχει παρατηρηθεί ή επιβίωσή τους σε μικρότερης σημασίας μνημεία ακόμη και μετά τα τέλη του 11ου αι.¹¹⁵ Πιστεύουμε ότι ή διάταξη του «arcade type» στο δίλοβο της κόγχης του ιεροῦ καὶ πιθανότατα τῆς νότιας κεραίας, κατατάσσεται στήν πρώτη περίπτωση. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συνηγοροῦν τὸ μέγεθος καὶ οἱ ἀναλογίες γενικά τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ιεροῦ, ἡ μορφή τοῦ ἀπλοῦ καὶ λεπτοῦ πλίνθινου τόξου ποῦ σαφῶς θυμίζουν πρῶιμα παραδείγματα¹¹⁶ καὶ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ ἐκεῖνα ποῦ χαρακτηρίζονται ὡς ἐπιδιώσεις¹¹⁷, ὀδηγώντας σὲ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος στὸ α' μισό τοῦ 11ου αι. Ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς δομῆς τῶν παραστάδων τῶν παραθύρων ἀπαντᾷ μὲν σὲ πλῆθος ναῶν τοῦ 12ου αι. ὁπότε ἐντάσσεται στὰ πλαίσια ἀνάπτυξης τῆς λιθοδοικῆς, ἢ ὑπαρξή της, ὅμως, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καὶ σὲ πάμπολλα πρῶιμα¹¹⁸, ἀκόμη καὶ τῶν πρὸ τοῦ 1000 χρόνων, δὲν ἀποκλείει τὴν παραπάνω χρονολόγηση.

Ἡ χρῆση εὐτελοῦς τοιχοποιίας στὰ κατώτερα ἢ σὲ ἀφανὴ μέρη τοῦ ναοῦ δὲν ἀποτελεῖ χρονολογικὸ τεκμήριον καθὼς ἐφαρμόζεται συχνὰ σὲ πάρα πολλοὺς μεσοβυζαντινοὺς καὶ ὀψιμότερους ναοὺς¹¹⁹. Ἡ κάπως ἀμελής ὥστόσο πλίνθοπερίκλειστη τοιχοποιία ποῦ χρησιμοποιεῖται ψιλότερα ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ναοῦ στὰ τρία πρῶτα τέταρτα τοῦ 11ου αι.¹²⁰ Στὴν ἀμέλεια αὐτὴ καὶ ὄχι σὲ ὀψιμη χρονολόγηση πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ παρὰλειψη σὲ ὀρισμένες σειρές λίθων τῆς τοποθέτησης πλίνθων σὲ κατακόρυφους ἀρμούς¹²¹. Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν κατακόρυφων ἀρμῶν τῆς τοιχοποιίας μὲ τὰ διακοσμητικὰ γεωμετρικὰ θέματα θεωρεῖται γενικά πρῶιμο στοιχεῖο ποῦ ἀνάγεται συνήθως στὸ α' μισό τοῦ 11ου αι.¹²², χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν καὶ οἱ διάφορες ἀναδιώσεις, ἢ μᾶλλον

115. Megaw, ὁ.π., σ. 121. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 16.

116. Ὅπως τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στήν Ἀρχαία Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου Κέρκυρας ἢ ἐκεῖνα τῆς ἀνατολικῆς ὁψης τῆς Καπνικαρέας.

117. Ὅπως τῶν ναῶν τῆς Μάνης Ταξιάρχη Χαρούδας καὶ Ταξιάρχη Γλέζου, Ἀγίων Θεοδώρων Πάμπακα κ.ἄ. ἢ ἀκόμη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος στὸ Λιγουριό.

118. Παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρῆση, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 12ο αι., λίθων στήν κατασκευὴ γενικά τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων (τόσο τῶν παραστάδων ὅσο καὶ τῶν τόξων) βλ. Δρανδάκης, Ἑκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 104-105.

119. Megaw, The Chronology, σ. 101.

120. Βοκοτόπουλος, Ἅγιος Δημήτριος Ἡλίδος, σ. 204-210, σ. 210 καὶ ὁ ἴδιος, Περί τῆς χρονολόγησιν, σ. 162 καὶ σημ. 59.

121. Ὁμοιοπαράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ ναός τοῦ Ἀη-Στράτηγου Μπουλαριῶν τοῦ α' τετάρτου τοῦ 11ου αι. (Δρανδάκης, Ἑκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 102).

122. Megaw, The Chronology, σ. 102-104. Ὁρλάνδος, Ἐνας ἀγνωστος βυζαντινὸς ναός, σ. 94. Βοκοτόπουλος, Περί τῆς χρονολόγησιν, σ. 168. Δρανδάκης, Ἑκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 101-102 (Ἀη-Στράτηγος Μπουλαριῶν) καὶ σ. 110 (Σωτήρας Γαρδενίτσας).

ἐπιδιώσεις, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ. Ἡ ποικιλία θέβαια, ἡ ἔκταση καί ἡ κατασκευή τῶν στοιχείων αὐτῶν στὸν Ἅγιο Ἰωάννη συνηγοροῦν γιὰ μιὰ πρώιμη χρονολόγηση, ἀκριβέστερη ὅμως προσέγγιση δύσκολα μπορεῖ, ὅπως φαίνεται, νὰ γίνει λόγω τῆς σπανιότητος τοῦ εἶδους τῆς διακόσμησης. Τὰ κουφικά, πού μέ τήν περιορισμένη καί διακριτική παρουσία θά μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν πρὸς τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. πρέπει ἐδῶ, λόγω τοῦ ρόλου τους ὡς συμπληρωματικῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου, νὰ θεωρηθοῦν μέ ἐπιφύλαξη.

Ἡ ζωφόρος τύπου *opus reticulatum* δέ βοηθᾷ πολὺ στή χρονολόγηση καθὼς εἶναι διαδεδομένη ἀπὸ τὸ 10ο ὡς τὸ 15ο αἰ. Ἄν καί στὸν 11ο αἰ. τὰ σωζόμενα παραδείγματα εἶναι σχετικά λίγα, ἡ ὑπαρξὴ ὀρισμένων ὅπως στὸν Προφήτη Ἡλία Σταροπάζαρον Ἀθηνῶν, στή Μεταμόρφωση Κουτήφαρη καί, ἴσως, στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας¹²³ καθιστοῦν δυνατὴ τήν τοποθέτηση ἐκεῖ καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου.

Τὸ θέμα τοῦ μαιάνδρου δέν μπορεῖ ἐπίσης νὰ βοηθήσει ἀποτελεσματικά στή χρονολόγηση τοῦ μνημείου¹²⁴. Ἄν καί πάλι τὰ σωζόμενα μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. εἶναι λίγα¹²⁵ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θέματος στοῦ ἐπαρχιακοῦ παράδειγμα τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰ.¹²⁶, ἐνισχύει τήν τοποθέτηση καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὸν ἴδιο αἰῶνα. Στὴν περίπτωσιν αὕτη μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ τὴ χρήση τοῦ σχετικά νέου θέματος σὲ μιὰ θέση, στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, πού ἀπὸ παλιά εἶχε κριθεῖ πρόσφορη γιὰ τήν τοποθέτηση ζωφώρων.

Σέ συνδυασμό, μέχρι κάποιο σημεῖο, μέ τίς ζωφόρους στοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ θεώρηση τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, πού μαζί μέ τίς πρῶτες προσφέρουν κάποιον πλοῦτο καί ποικιλία στίς ὕψεις τοῦ μνημείου. Ἡ συγκρατημένη χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στοῦ δ' ἢ γ' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.¹²⁷

Στὸν 11ο αἰ. μποροῦν ἐξάλλου, ἐνισχύοντας τὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος, νὰ τοποθετηθοῦν τὰ γλυπτά, πού μαζί μέ ἄλλα ἀκόσμητα μέλη δρίσκονται ἐντοιχισμένα σὲ διάφορα σημεία τοῦ ναοῦ πού ἔχουν ἐπισκευαστεῖ στὰ νεότερα χρόνια. Τὰ γλυπτά αὐτά εἶναι δυνατὰ, μέ κάποια ἐπιφύλαξη θέβαια, νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀρχικὴ φάσι τοῦ μνημείου καί νὰ θεωρηθοῦν τμήματα τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου του. Στὰ τμήματα τῶν ἐπιστυλίων, τόσο ἡ τεχνოτροπία ὅσο καί τὰ θέματα, πεντάλοβα ἀνθέμια, πυροστρόβιλοι, ρόδα-

123. Ἀντίστοιχα βλ. St. Sinos, Die sogennante Kirche des Hagios Elias zu Athen, BZ 1971, σ. 351-361, Megaw, Byzantine Reticulate, σ. 15-16, καί δ.π., σ. 16.

124. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά, σ. 256.

125. Megaw, The Chronology, σ. 117. Βοκοτόπουλος, Περί τῆς χρονολόγησιν, σ. 168.

126. Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 110.

127. Megaw, The Chronology, σ. 116. Βοκοτόπουλος, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 208.

κες, φυλλοφόροι σταυροί, καθώς και ό τρόπος έγγραφής όρισμένων σέ συνεχόμενους κύκλους είναι χαρακτηριστικά του 11ου αϊ.¹²⁸ Τά θωράκια, άν και παρουσιάζουν όρισμένα σπάνια στοιχεία, όπως τό φυτό μέ τά όξύληκτα φύλλα και πιό έλεύθερη απόδοση, μπορούν επίσης νά τοποθετηθούν στην ίδια εποχή.

Συμπερασματικά μιά χρονολόγηση του μνημείου στίς δεκαετίες γύρω στά μέσα του 11ου αϊ. δέ θά πρέπει νά απέχει από την πραγματικότητα.

Άγνωστη είναι ή αίτια και ή εποχή κατά την όποία ό ναός έπαθε κάποια καταστροφή και πιθανώς έρημώθηκε. Φαίνεται ότι τότε ό τρούλος, ή νότια κεραία, τμήματα των ύπολοίπων καθώς και των τοίχων κατέρρευσαν. Δέ μās είναι επίσης γνωστό πότε ακριδώς και κάτω από ποιές συνθήκες τό κτίσμα δέχθηκε μιά έκτεταμένη έπισκευή στην όποία όφείλεται ή συμπλήρωση των καταστραμμένων ή ή αντικατάσταση των έτοιμόρροπων τμημάτων πού αναφέρθηκαν παραπάνω και, ένδεχομένως, ή κατασκευή των κελιών. Κρίνοντας κανείς από τά μορφολογικά στοιχεία, τόν τρούλο και τό θύρωμα της δυτικής εισόδου, μπορεί νά τοποθετήσει την επέμβαση στό 19ο ίσως αϊ. Άκριδέστερη χρονολόγηση είναι δύσκολο νά γίνει, γιατί τά συγκριτικά στοιχεία από γειτονικά μνημεία είναι πολύ περιορισμένα. Είναι πάντως γεγονός ότι σαφείς διαφορές παρουσιάζονται μεταξύ των νέων τμημάτων του ναού του Άγίου Ιωάννου και των ναών της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Άγίας Μαρίας Λιγουριού¹²⁹, όπου τά επιμέρους μορφολογικά στοιχεία, τόσο από πλευρās μορφής όσο και κατασκευής, είναι πιό κοντά στην παράδοση της τουρκοκρατίας

Άθήνα, Φεβρουάριος 1985

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

128. Χ. Μπούρας, Τό τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και ή χρονολόγηση της, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1980-1981), σ. 165-180, σ. 175-177.

129. Οί ναοί χρονολογούνται μέ έπιγραφές στά 1701 και 1703 αντίστοιχα (Χρ. Γιαμαλίδης, Άρχαίαι έκκλησίαι, σ. 121-122 και σ. 124-126).

SUMMARY

AN UNKNOWN BYZANTINE CHURCH IN ARGOLIS.
HAGIOS IOANNES THEOLOGOS AT LIGOURIO

The church of Hagios Ioannes Theologos (St. John the Theologian) is found in the Paliochori, area of Ligourio, at a distance of approximately 4 km. from the village. The monument today appears as a small complex consisting of the main church, a porch and a wooden-roofed cell of a later age, in the south side of the first. The main church, slightly irregular, has dimensions of 7.90×8.30 m. It ends up to the East, in three hemihexagonal apses of the sanctuary. There is no narthex, and there was not one even in the initial phase of the church. The dome and parts of the walls are due to a partial reconstruction of the building. Typologically, the church belongs to the transitional Greek cross-in-square churches. The arrangement of the church's roofs of the usual form, the openings, doors and windows, have been remodeled at a later date.

The vaulted porch of the south distance has three openings with horseshoe like arches of the axis and the side walls.

For the construction, poros-stones and bricks have been used for the cloissoné masonry, limestone low in the south, the north and may be the west wall of the original church, and poros-stones in the vaults.

The formation of the façades, as they are graphically reconstructed on the basis of remaining evidence, is frugal and heavy, as are the general proportions of the monument. A band of triangular clay tiles of the "opus reticulatum" type, is the characteristic element of the south side, and the meander to the right and left of the arches of the double-light "arcade type" window of the sanctuary's apse, of the east side. In the vertical joints the ceramic ornaments of the Greek characters –and decorations– type prevail. Cufic ornaments are very few.

Many sculptures and architectural fragments current with, or earlier than, the initial phase of the church are to be found walled in the building, following the various renovating works.

With the morphological elements mainly as a basis (masonry, ceramic ornaments etc.), the main church of Hagios Ioannes can be dated to the mid-11th c. The later porch belongs possibly to the 12th c. Finally, the partial rebuilding of the church, and the construction of the wooden-roof cell must be placed at the late Ottoman period.

STAVROS B. MAMALOUKOS